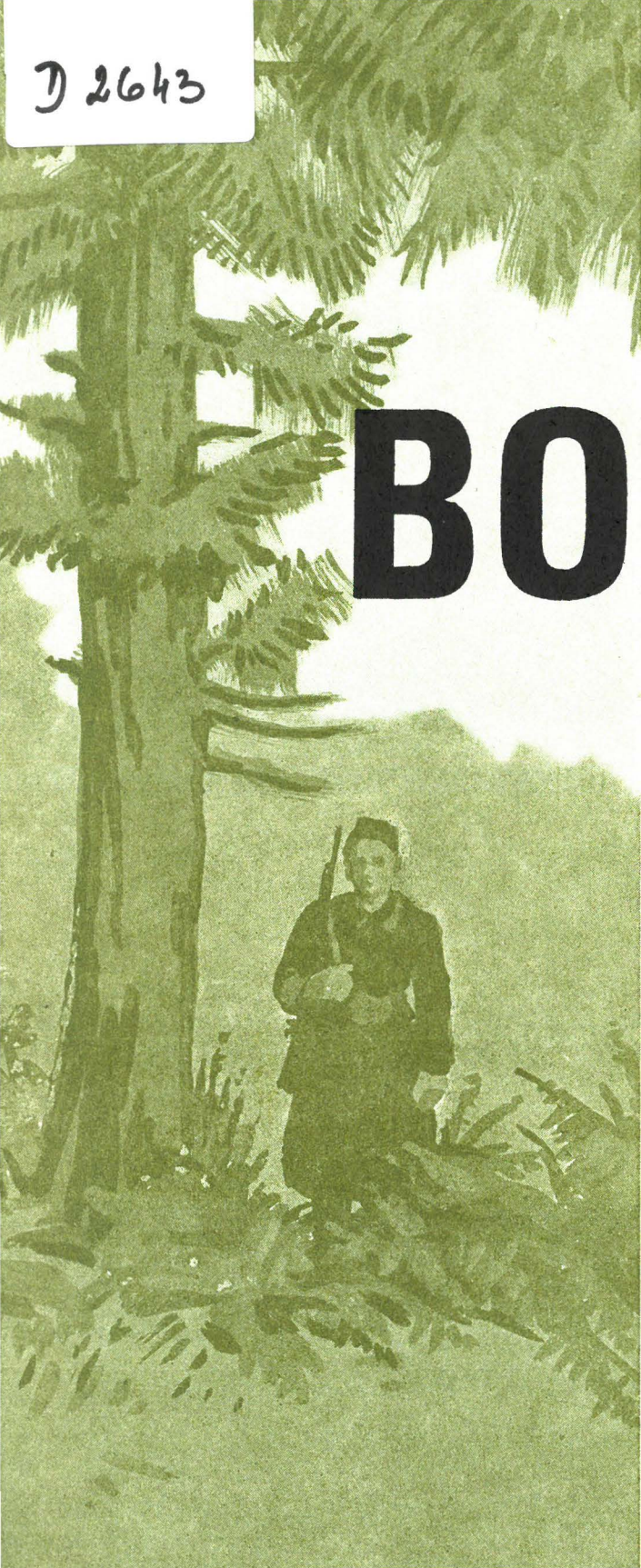

D 2643

1974

BOREC

Demonstrantke

Spomin na Javorovico

**Satan, njegovo delo
in smrt**

**Iz Polhograjskih
Dolomitov na Primorsko**

O znanstveni resnici

**Pot do partizanskega
gledališča**

3

BOREC 3/74 ☆ XXVI

Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič, France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Sinkovec

Borec izhaja v nakladi 2700 izvodov in v 300 izvodih v polah

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošiljajte na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Beethovnova 10

Poštni predal 203, telefon 21-901

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 129 **Zima Vrščaj-Holy**: Demonstrantke pred komisarjem in škofom
- 135 **Miloš Poljanšek**: Spomin na Javorovico
- 138 **Miha Klinar**: Partizanski motiv
- 138 **Valentin Cundrič**: Otrokom, žrtvam fašizma
- 139 **Dr. Tone Ferenc**: Satan, njegovo delo in smrt
- 149 **Tone Kebe**: Iz Polhograjskih Dolomitov na Primorsko
- 163 **France Škerl**: Edinstvenost znanstvene resnice
- 166 **Jože Šmit**: Požgana vas
- 167 **Emil Cesar**: Književnost narodnoosvobodilnega obdobja in njeni stiki s tujino
- 172 **Peter Levec**: Neznani materi, pesem
- 173 **Dušan Mevlja**: Pot do partizanskega gledališča
- 183 **Miha Klinar**: Pozabljen grob
- 184 **Andrej Kokot**: Svarilo mrtvih

Likovna umetnost

- 185 **Stane Kumar**: Rudi Rojc, književnik in umetnik

Književnost — ocene

- 189 **Slavko Rupel**:
Han Suyin: Mao Ce Tung
- 190 **Iztok Ilich**:
Ernest Gann: Usoda je lovec
- 191 **Slavko Rupel**:
Dve knjigi o Leninu
- 192 **Janko Poljanec**:
Pierre Clostermann: Veliki cirkus
- 192 **Prejeli smo v oceno**

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Beethovnova 10, telefon 22-607, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 50 dinarjev, polletna 25 dinarjev. Posamezna številka 5 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Zima Vrščaj-Holy

Demonstrantke

Bila je zgodnja pomlad, megla je nizko visela nad mestom.

Skrabarjeva mati se je s težkimi koraki vzpenjala v drugo nadstropje. S težavo je lovila sapo in srce ji je naglo utripalo. Bila je priletna, betežna ženska, dogodki preteklega časa so jo potrli. Najprej so ji v Gramozni jami ubili starejšega sina. Nekaj tednov kasneje so ji ustrelili mlajšega, ko se je pod žico plazil iz mesta. Nazadnje je odšla iz hiše še hči, vdova. Šla se je skrivat nekam v mesto in mati je ni videla že več mesecev. Od vseh je samo še vnuk ostal pri njej.

Na zadnji stopnici pred prvim nadstropjem je mati postala in globoko zajela sapo. Vrata v prvem nadstropju so se odprla in s počasnimi koraki ji je prišla naproti Pungeršička. Bila je edina v hiši, ki ni prebirala Poročevalca in ni plačevala osvobodilnega prispevka. Nihče ni hotel tvegati, da bi o teh rečeh govoril z njo, ker so jo videvali govoriti z Italijani.

»Vaše Jele pa že dolgo nisem videla,« je rekla materi in se ustavila z namenom, da poklepeta.

»Ni je v Ljubljani,« je mati mirno odgovorila. Sosea ji je zaupno pogledala v obraz in rekla:

»Pravijo, da je zaprta!«

Mater je presunilo. Trdneje se je prijela ročaja, ker so ji roke zatrepetale. Hotela je odgovoriti, pa je imela suho grlo. Sosea jo je zvedavo ogledovala in čakala, kaj poreče. Mati je s težavo premagala bolečino.

»Saj vam pravim, da je ni v Ljubljani,« je rekla s trdim glasom in stopila mimo nje čez mostovž na drugo stopnišče.

»Pravijo, da je nekaj nosila čez blok,« je vztrajno nadaljevala Pungeršička.

Mati je obstala in se ozrla navzdol proti njej. S senco jeze v glasu je odločno rekla:

»Ni je v Ljubljani. Če pa hočete vedeti kaj več, ne sprašujte mene. Ničesar ne vem!«

S trdimi koraki je stopala navzgor in ni hotela več poslušati. Sosea je stekla za njo in ji zaupno rekla:

»Res! Napravite kaj! Ne ravnajo lepo z njo!«

Mati se je poglobila v njene oči. Mar govori resnico? Ali ji hoče dobro? Jo le preizkuša?

Soseda se je obrnila in odhitela po stopnicah navzdol. Mati ji ni hotela pokazati, da je v skrbeh za hčer. Zbrala je vso svojo moč in glasno zaklicala za njo:

»Slišite, Pungeršička! Česa vsega ljudje danes ne govore!«

Po stopnišču so glasno odmevali koraki sosede, ki je hitela navzdol.

»Resnico sem vam povedala! Smili se mi!« je odgovorila Pungeršička glasno, da je odmevalo od zidov. Mati je s težkim srcem prehodila zadnje stopnice in se skrbno zaklenila.

Od tistega dne ni imela več miru. V srcu jo je glodalo. Kaj je resnica? Kje je njena hči? Koga naj vpraša, da ne bi vzbudila suma? Sama vsakomur pripoveduje, da se je hči odpeljala na Dolenjsko. Njeno ime je zbrisala s seznama hišnih prebivalcev in v hiši ji vsi verjamejo. Nihče ne dvomi. Zdaj pa pride ta Pungeršička in trdi, da je zaprta in da jo mučijo. Kaj drugega je hotela reči kakor to, da jo mučijo. Saj ne bi bila prva.

Prečula je noč, razmišljala podnevi, ugibala kar naprej in postajalo ji je čedalje težje. Ni mogla več vzdržati. Povprašala bo terenskega sekretarja, čeprav ji je hči pred odhodom zabičala, da ne sme o njej z nikomur govoriti. Poiskala ga bo.

Ni bilo potrebno. K njej je prišel sekretar sam in mati se ga je ustrašila. Ob belem dnevu je prišel, čeprav se ni bil pokazal že leto dni v četrti. Kvestura ga je vsepovsod iskala. Tudi pri materi so že bili in jo spraševali, če kaj ve o njem. Slišala je, da ne hodi več na ulico, da živi v bunkerju. Elegantno oblečen je kar na lepem stopil pred njo in ji molče stisnil roko. Uganila je, da je prišel zaradi Jele in v srcu jo je stisnilo.

Peljala ga je v kuhinjo in ga posadila za mizo. Z drhtečo roko mu je nalila kave. Molčal je in ni hotel jesti. Ljubeznivo ga je silila, kakor da bi bil njen sin. Popil je kavo, odklonil kruh in vstal.

»Slabo novico vam prinašam, Škrabarjeva mati!« Stopil je bliže k njej. »Vaša Jela —«

Mater je zbadlo v sencih. Noge so se ji zašibile, ledena groza ji je lezla v srce. Zgrabila je moškega za roko in ga proseče vprašala:

»Kaj je z njo?«

Stisnil je njeno raskavo dlan v svojo. Ni mogel govoriti. Mati je vstala in mu od blizu pogledala v oči. Stala sta si tako blizu nasproti, da sta se dotikala.

Moški je stiskal njeno dlan. Rahlo se je odmaknil od nje in jo posadil na stol. S priprtimi očmi je gledala v njegove in čakala, kaj bo povedal.

»Umrla je...« Na čelu so mu stale potne kapljice.

»Hoteli smo vam prihraniti, da bi zvedeli drugje, kjerkoli, na cesti,« je rekel in obrisal potno čelo.

»Umrla!« je zašepetala mati in togo obsedela na stolu. »Jela je umrla! Moja Jela! Mrtva!«

Moški je molče sklonil glavo.

»Lažete!« je rekla z milino, kakor da bi prosila usmiljenja.

On pa je molčal.

Trpljenje je pri priči spremenilo njen obraz. Lica so ji postala prstena kakor pri mrliču, ustna kota sta ji trepetala, oči so postale velike in nenavaden blesk je sijal iz njih. Vstala je in malone kriknila:

»So jo dolgo časa?«

»Ne!« je razburjeno vzkliknil moški. »Ne! Hitro je dotrpela! Verjemite mi!«

Stiskal ji je roko in komaj krotil razburjenje.

»Pomirite se najprej vi!« je rekla, mu iztrgala roko in se odmaknila.

Spet si je brisal čelo in iskal toplo, sinovsko besedo. Povedal bi ji rad, da ji bodo v njeni bolečini tovariši in da bo Ljubljana javno obsodila zločin.

• Ni našel besede. Mati pa jo je čutila, čeprav je ni izgovoril. Mahoma je z njenega obraza izginila strogost. Objela ga je, se naslonila nanj in glasno izjokala vse solze, ki jih je imela.

Ko je odšel, je zbrala poslednjo moč, da se je obvladala pred vnukom. Ni je vprašal, zakaj ima objokane oči. Zbegan se je stiskal k njej, otroška veselost je izginila z njegovega obraza. Življenje je bilo pretežko zanj.

Še istega večera je dobila tajno obvestilo: **JUTRI GREMO NA ULICE PROTESTIRAT! ZA JELO IN ZA VSE, KI TRPIJO V ZAPORIH IN TABORIŠČIH!**

Bilo je hladno jutro. Škrabarjeva mati je z vnukom stopila iz stanovanja in zaklenila vrata. Spravila je ključ v staromodno torbico, ki jo je nosila pod pazduho in stopila k sosedovim vratom. Pozvonila je, odprla nezaklenjena vrata in zaklicala v stanovanje:

»Gremo, Menišnikova?«

»Je že čas?« ji je odgovoril ženski glas iz kuhinje in ropotanje z lonci je za hip prenehalo.

»Spodaj vas počakamo,« je odgovorila mati, zaprla vrata in se z vnukom spustila po stopnicah v prvo nadstropje. Pri prvih vratih se ni ustavila; tam je stanovala Pungeršička. Pozvonila je pri drugih.

»Čas je,« je zaklicala, ko so ji odprli.

Ivan Seljak-Čopič: Mati na braniku, risba

»Že gremo. Ste vzeli otroka s seboj?« so jo vprašali.

»Sem. Naj gre še vaša Metka,« je rekla mati in šla naprej v pritličje.

»Si se že odločila?« je vprašala mlado vdovo pri drugih vratih.

»Meni je že vseeno, odkar so njega...« in že je imela solze v očeh.

»Pojdi, pojdi! Saj imaš brata na Rabu!« ji je prigovarjala Škrabarjeva mati.
»Spodaj te počakamo! Ne delaj sramote hiši!«

Vdova je vzdihnila, si z rokavom obrisala solze in šla v stanovanje, da se obleče.

Pred hišo je stala gruča ljudi. Samo po sebi je nanese, da je prvo besedo imela mati, sivolasa, sključena, prstenega obraza. Krepko je držala vnuka, ki se je razgovarjal z Metko iz prvega nadstropja. Čakale so le še na hišnikovo ženo. Mati je stopila h kletnemu oknu in zaklicala:

»Dajte, dajte! Čakamo!«

»Že grem!« se je oglasilo iz kleti.

Hišnikova je prišla in skupina žensk se je napotila po ulici navzdol, proti središču mesta. Spotoma so se jim pridružile ženske iz drugih hiš. Hodile so za njimi ali po drugi strani ulice. Tiste, ki so se poznale, so se začele pogovarjati. Nekatere so imele otroke s seboj. Nosile so jih v naročju, večji pa so hodili peš.

Na prvem križišču so se združile s skupino žensk, ki so prišle iz stranske ulice. Bila jih je že velika skupina in niso se več pogovarjale. Hodile so molče po dve, po tri, pa tudi posamez. Vsaka hiša je dala katero, iz vseh vežnih vrat so prihajale. Mlada ženska v belem predpasniku je z balkona stepala prah. Ko jih je zagledala, je zavpila na ulico:

»Kam pa greste?«

»Pred komisariat!« se je krepko oglasila Škrabarjeva mati.

»Kaj boste tam?« je vprašala ona na balkonu.

»Kaj res ne veste?« je z moškim glasom vprašala hišnikova.

»Za interniranje in zaprte!« je zavpila vdova iz pritličja, ki je stopala tik Škrabarjeve matere.

Ženska na balkonu je onemela. Strmela je v gručo, se zganila in hipoma izginila z balkona. Čez trenutek je bila že na ulici, v rokah je še vedno držala prašno cunjjo.

»Z vami grem,« je rekla. »Počakajte!«

Stekla je v hišo in se čez hip vrnila, še vedno v belem predpasniku. Le cunjjo je odložila. Tekla je za ženskami, dokler jih ni dohitela.

Čim bolj so se bližale mestu, tem več jih je bilo. Iz vseh stranskih ulic so prihajale. Nekatere niti niso vedele, kam gredo, pa so se kar pridružile množici. Druge so neodločno obstale in strmele v reko žena.

»Z nami!« so jih vabile demonstrantke.

Privlačna sila je bila v njih. Malokatera se je mogla upreti. Če pa se katera le ni mogla odločiti, je stopila Škrabarjeva mati iz vrste, prijela žensko za roko in jo potegnila s seboj.

»Z nami!«

Reka žena je naraščala. Dobivala je pritoke iz stranskih ulic in se končno ulila pred poslopje pokrajinske uprave.

Pred veliko palačo so stali kordoni vojaštva, karabinjerjev in črnih kvesturinov. Ko so pridrle ženske pred vhod, so bili karabinjerji že pripravljeni.

»S komisarjem hočemo govoriti!« so zahtevale ženske.

»Lombrasso ne sprejema!« so jim odgovorili.

Puške so držali pripravljene na strel.

»Boji se nas!« je razkačeno vpila Škrabarjeva mati.

»Zaprli so se pred nami!« je kakor odmev odjeknilo iz množice.

Kvesturine in karabinjerje je prevzel nemir. Porivali so ženske od vrat in jim prigovarjali, naj se zlepa razidejo. Ženske so opazile, da so obkoljene. Njihov srd je prikipel do vrhunca.

»Kaj nas stražite, psi fašistični!«

Vzkliku je sledil oster žvižg.

»Prikaži se pri oknu, visoki komisar!«

Na balkon je prifrčal kamen. Zgrešil je in zadel v zid.

»Morilci!« je vpila vdova iz pritličja.

Kordoni so se zdajci zganili. Dobili so ukaz: Bijte! Pretepajte! Aretirajte!

S puškinimi kopiti naprej so se zagnali v ženske in bili po njih. Po glavah, v prsi, v trebuh, v hrbet. Kamor je padlo. Težko je padalo. Ženske so krvavele, otroci so kričali.

»Morilci! Ženske ubijate! Otroke!«

Škrabarjeva mati je krepko držala vnuka za roko. Kadar je zavpila, ga je vselej še bolj stisnila. Vdova iz pritličja se je skrbno držala Škrabarjeve matere in vselej zavpila za njo. Ženska v belem predpasniku je bila hripava, zaripla in zmršena.

Škrabarjeva mati je zašla v takšno gnečo, da je otrok zajokal naglas. Vdova iz pritličja ji je hotela pomagati. Odtrgala se je od ograje in se zagnala v množico. Mati si je tik za njo s komolci delala prostor in skušala zavarovati otroka, da bi ga ne zmečkali. Trčila je ob kvesturina.

»Umakni se, zverina!« je rekla.

Obstal je pred njo kakor vkopan. Strmel je v njen prsteni obraz in sive lase, ki so ji vihrali okoli glave.

»Coprница stara!«

Zaničljivo je zasikal, počasi dvignil kopito, tehtno pomeril in jo na vso moč sunil v prsi. Opetekla se je, spustila otroka in omahnila med ženske. Prestregle so jo in ji naredile prostor. Na pol so jo odpeljale, na pol odnesle iz gneče. Otrok je glasno jokal in se držal njenega krila.

»Sramota! Starke ubijate!« je zavpila vdova iz pritličja na kvesturina, ki je udaril mater. Zgrabil jo je za roko, da bi jo odpeljal. Vdova je na vso moč vila roko, da bi se mu iztrgala. Stiskal jo je z železno močjo, da jo je bolelo.

Odpeljal jo je na rob gneče. Tedaj se je bliskoma sklonila in ga ugriznila v pestje. Iz žile je brizgnila kri. Kvesturin je zavpil od bolečine in jo spustil. Skrila se je v gneči in iskala Škrabarjevo mater, da bi jo odpeljala domov. Zagledala je mlado žensko v belem predpasniku.

»Kje je Škrabarjeva mati?« jo je vprašala.

»Morilci!« je zavpila mlada ženska na ves glas in brezumno pogledala vdovo.

»Izpustite internirance z Raba!« je pritegnila vdova, ki se ni več bala nikogar. Tik pred njo je množico razganjal karabinjer. Krepka ženska ga je s težko pestjo udarila po glavi.

»Na! Za Škrabarjevo mater!«

Razjarjen se je obrnil in hotel skočiti vanjo. Ženske so od vseh strani navalile nanj in ga bile s pestmi po glavi.

»Za Škrabarjevo Jelo!«

»Za mojega sina!«

Težko je padala maščevalna ženska pest. Preteple so ga in mu izbile puško iz rok.

»Ženske! Naprej! Če nas ne posluša komisar, nas bo poslušal škof!« je zahrumelo v množici.

»K škofu!«

»Za nami!«

Reka razkačenih žensk je predrila kordon karabinerjev. Množica je silovito vdrila po ulici navdol, se zlila čez trg, čez trimostovje in se hrumeče ustavila pred škofij-skim dvorcem.

Novica o ženski demonstraciji se je kakor blisk raznesla v zadnji kotiček Ljubljane. Ljudje so žareli od zadovoljstva. Zvedela je zanjo tudi Pungeršička, še preden so se ženske vrnile s Kongresnega trga.

Škrabarjevo mater so nezavestno pripeljali domov. Hišnikova ji je na sence in prsi polagala kisove obkladke. Zbudila se je, siva v obraz in lice. Sedla je in se blaženo smehljala.

»Vam je škof odprl?«

»Ni, strahopetec!«

Mati je za trenutek pomolčala.

»Kje je Pungeršička?«

Ženske so se ozrle. Pungeršička je stala v ozadju kuhinje in plaho ogledovala mater. Ko je mati vprašala po njej, se je odtrgala od vrat in pristopila.

Mati jo je nemo gledala v obraz. Ženske so napeto strmele vanjo.

»Kje ste zvedeli, da so mučili Jelo, Pungeršička?«

Pungeršička ni prenesla materinega pogleda. Povesila je oči in živo zardela. Mahoma se je zdrznila in tiho stopila proti vratom.

»Pungeršička!« Materin glas je bil strog. »Počakajte!«

Pungeršička se je pri vratih obrnila in obstala. Nervozno je mečkala rob predpasnika. Rdečica je hipoma izginila z njenega obraza. Ne da bi trenila, je strmela v mater, odprla vrata in s suhimi ustnicami proseče izjecljala:

»Kvesturini so mi povedali. Ne bom več govorila z njimi. Prosim, verjemite mi!«

Drugi dan je navsezgodaj pozvonila pri materi in ji plačala osvobodilni prispevek. Za obe leti, ki jih je bila zamudila. Besedo, ki jo je dala ženskam v hiši, je držala.

Miloš Poljanšek

Spomin na Javorovico

Na majhni vzpetini blizu glavnega mesta čepi cerkvice Sv. Urha; turoben spomenik človeški brezupni zaverovanosti in nedaleč vstran grobnica njenih številnih žrtev.

Pod svinčeno sivimi oblaki, ki so silili k dežju, je stalo pri grobišču veliko ljudi. Nekateri so bili solznih oči, drugi pa so si nemo grizli ustnice. V ta kraj so pomladnega nedeljskega popoldneva prenesli ostanke borcev IV. bataljona Cankarjeve brigade, da bi jih položili v veliko grobnico. Ob glasovih godbe in besedah slovesa, ki prevzamejo človekova čustva, se je starejši mož umaknil na ozko gozdno pot, da bi si mogel priklicati v spomin sina, ki je sedaj med tistimi, ki jih pravkar pokopujejo. Že je bil daleč v gozdu. Glasovi ob krstah so vedno bolj zamirali, preglasili so jih monotoni koraki njegovih nog.

V noči med 15. in 16. marcem so se borci IV. bataljona vračali z mitinga, ki je bil v dolini, nazaj na Gorjance. Brez besed so se na Javorovici razšli in plegli po hišah. Komaj jih je obšel trdnejši spanec, že se je začelo. S premišljenim načrtom in številnimi silami se je namenil sovražnik streti vse, kar je bilo v vasi partizanskega. Najprej je bilo po stražarju, ki je stražil domačijo, v kateri je bil štab. Med vedno hujšim pokanjem so začeli po trenutkih zmede borci zapuščati vas.

Bojan se je hitro otresel zaspanca, skočil skozi okno in se vrgel na rob poti. Nato je v sunkih brzel ven iz zmede proti robu vzpetine. Ozrl se je po vasi, kjer so begali ljudje, slišal medla povelja in videl borce, ki so se umikali. Znova je skočil naprej. »Umik,« mu je odzvanjalo v ušesih — »špillerjeva špica«. Težko se je premikal do jase pred gozdom, jo obšel in si za drevesom umirjal prsi. S sklonjenim hrbtom in bombo v rokah se je znova zgani. Pod nogami se mu je ugrezal sneg, da je večkrat zakrilil z rokami. Jasna noč se je že prelivala v dan. Presenečenje nasprotnika je bilo popolno. Svinčenke so deževale z desne nad vasjo in iz doline. Nemci in beli so neusmiljeno napadali. Kriki ljudi, vse številnejši strelji, eksplozije min in bomb, vse to se je v tem jutru združilo v strašno pesem in naredilo iz majhne gorjanske vasice pravo bojišče. Za robom nad vasjo je bilo čudno mirno. Tjakaj so se borci hitro umikali.

»Kaj se je za vraga zgodilo? Kdo je zatajil?« so Bojanu uhajale misli. Ni se bal. Saj so bili čvrsto dogovorjeni. Na robu nad vasjo se zberejo, če jih bodo napadli. Potem pa ali nazaj in po njih, če jih ni veliko, ali pa umik proti najvišjemu robu Gorjancev. Okoli sebe je zaslutil soborce. Pomaknil se je naprej. Pesti so se mu krčile. Ob spoznanju, kako šibak je, ga je obšlo silno razočaranje. Ostala mu je samo

bomba. Ne dolgo tega je moral zapustiti vod in z njim kovinsko modro težko »bredo« in oditi v štab. Kako nemočen je sedaj. Očital si je, da jo je dal iz rok.

Na Brezovem je bilo, oktobra 1943, se je spomnil. Nemci so bili v ofenzivi. Standarda se jim je počasi bližala. Z nekaj borci je ostal v zasedi, da bi kril umik brigade. Bil je moker deževen dan. Čisto blizu so prišli. Že je razločno videl sive čelade in postave, odete z lisastimi šatorkami. Pritisnil je in strojnica je zapela. Zasledovalci so popadali in se umaknili. Nekaj med njimi se jih ni več ganilo.

In sedaj.

Spet se je ovedel lastne nemoči. Skočil je nekaj korakov in se spet zagrizel v zemljo. Ozračje je postalo še bolj polno žgočega orožja. »Z desne tolčejo«, je potrjeval že izrečeno sodbo in se po kolenih znova pognal naprej v nasprotno stran. »So v zasedi tudi nad tem gozdičkom, na vzpetini za robom?« se je vpraševal. »Naprej, Špilerjeva špica«, si je znova veleval. Za njim so se pognali tudi drugi.

Zasopel se je spet vrgel na zmrznjeno zemljo. V mislih je zazrl mater. »O mama, kje si, kako je s tabo? Tako blizu si mi, ker mi je hudo ...« So ti trpljenje prečute noči, polne vprašanj, kako je z nami? Vem, ta čas ti sivl lase in te opaja z grenkobo in sovraštvom v srcu. Tudi tokrat zate; da te ne bodo več gestapovci vlekli iz postelje in gnali z doma! Še več, za vse to strašno gorje, ki je prišlo z njimi.

Mukoma je spet premaknil mokre komolce in kolena in se vlekel po vdirajočem snegu. Poleg sebe je znova zaslutil tovariše, kurirja Janeza in druge. »So zgoraj«, se mu je vnovič vsiljevalo vprašanje, »so nas opazili?« »Prebiti se!« si je spet ukazal. »Špilerjeva špica, naprej!« Iskal je kopnice, ker se je bal beline snega. »In bataljon; kje so ostali? Veliko jih je proti nam, kolikšno grmenje! Samo težko orožje. Kako bi bilo z mano drugače, če bi imel »bredo«. »Na razbeljenih ustnicah je začutil grenak pot. Iz pokrpane obleke mu je v mrzlo jutro puhtela vroča mokrota. Mukoma se je bližal poraslemu robu. Skrival se je za drevesi in se oprijemal za korenine, ki so molele iz snega.

»Čez rob in še malo; tam se bomo dobili, potem pa s strani« si je mislil, »nekaj nas je na kupu.« »So zgoraj?« Tokrat je ležal na zemlji dalj časa. Prsi so se mu sunkoma krivile, z odprtimi usti je srkal zrak. »Skočiti moram; hitro! Če je kdo za robom, bombo! Naprej.« Dvignil se je, napete mišice so se sprožile, roka je daleč od telesa stiskala ogreto nazobčano železo. Temne oči so v divjem pogledu iskale sovražnika.

Kar zasliši rezek glas: »Stoj! vdaj se!« Zvil se je ob drevesu še tesneje k zemlji in se skušal pritajiti. Hropeč za zrakom je presojal: »Zgoraj so in tako potuhnjeni ... Na rob moram! Tam se dobimo. Špilerjeva špica, naprej!« Mišice so izžele poslednje sile. Roka je zanihala bombo čez rob. »Bo počila? stara jugoslovanska je.«

Zemlja in ozračje sta se stresla. Polomljene so popadale suhe veje z dreves. Skočil je v greben mokro žareč v obraz. »Kje so?« Tresoč kolena so še enkrat dvignila telo. »Je bomba storila ...?« Za suhim vejevem nizkega grma se je nekaj zganelo. Sive čelade in temna cev orožja. Zašklepetalo je ...

Nehote je zaprl oči, kar zagleda pred sabo domače, rojstni kraj in zadaj Vrbino, polno njegove mladosti. Oglasila se je strojnica. V napetih prsih ga je zapeklo, grozno hropeč glas se je izvil iz njih. Telo se je prelomilo in z rokami, ki so grabile prsi, nemo omahnilo na zemljo.

Sonce se je že dvignilo in naznanilo pravi dan. Sneg se je kristalno bleščal v njegovih žarkih. Na mnogih mestih je rdečel od prelite krvi partizanov. Nad vasjo in v vasi je zavladal grozoten mir. Čez čas so se ob kapelici nad vasjo znova čuli strel domobranskega in nemškega orožja. Pobijali so ranjene in ujete. Potem pa je vznožje

Mrtvi partizani na Javorovici. Od 130 do 140 borcev in bork jih je le kaka desetina ušla smrti s tem, da so se zarili v sneg ali se iz obročja prebili v Gorjance. Padla je tudi komisarka Tončka Šobarjeva

Gorjancev obšla najbolj grozna tišina. Vse je zamrlo. Samo spodaj v vasi je prasketal ogenj. Iz ostankov ogrodi revnih hiš se je dvigal dim. Gorela je Javorovica.

Ljubljanska kotlina je bila vsa temna in turobna. Iz sivih oblakov je začel rahlo rositi dež. Ljudje so se že razhajali. Desetina mladih vojakov je urejala svoje vrste. Preproste smrekove krste je krasilo rdeče cvetje. Starejši mož se je vrnil h grobnici, da bi se še enkrat poslovil od sina. Ob krstah je obstal. Dolgo je zrl v lesene zaboje z ostanki številnih mladih življenj. Spomnil se je dne, ko sta se poslavljala od doma in odšla v partizane. Hkrati sta se odločila. Ko se je vrnil brez njega, je bilo žalostno. Mati ga je imela najrajši. Skušal se je pomiriti. V partizanih je doživel veliko podobnih trenutkov. Vselej mu je bila v uteho žalostinka iz oktobrske revolucije: »Kot žrtve ste padli...« Spet jo je zaslišal... Skozi solzi na očeh je zagledal temne oči. Pred seboj je zagledal mirnega visokega fanta bledih lic in črnih valujočih las. Bil je njegov sin.

Miha Klinar

Partizanski motiv

*V snegu zmrznila je drobna ptica.
Več ne boš nam o pomladi pela,
ne naznanjala, kdaj zima bela
z mrazom zopet nam pobarva lica.*

*Blizu ptice krogla utrnila
je življenje mlademu kurirju
nad vasjo požgano, ki v večeru
skoro bo zgorele hiše skrila.*

Valentin Cundrič

Otrokom, žrtvam fašizma

*Bilo mu je sedem let,
ko je spoznal,
da se je treba boriti
za lasten svet.*

*Bilo mu je let devet,
ko je izgubil očeta in mater
in spomine otroških let.*

*A z desetimi leti
postal je kurir
in je že znal junaško umreti.*

*Zdaj bi jih nad dvajset imel.
In koliko je takih otrok!
Kdo bi jih štel . . . ?*

Dr. Tone Ferenc

Satan, njegovo delo in smrt

Ni navada, da bi zgodovinar za naslov svojega članka ali razprave uporabljal naslove, ki ne spadajo v izrazoslovje njegove stroke in tudi ni primerno, da bi se čustveno opredeljeval. Vendar so v novejši zgodovini pojavi in ljudje, do katerih še tako hladnokrven zgodovinar ne more biti neprizadet, ne more biti samo blede opisovalec in razčlenjevalec, temveč jih mora tudi razkrinkovati in pokazati vso njihovo nečlovečnost in gnusobo.

Tak pojav, ki ga ne moremo le hladno opisovati, temveč tudi glasno in nenehno obsojati, sta tako imenovana nacistična evtanazija in tako imenovana »akcija Reinhard«, in tisti, ki so ju izvajali, niso bili ljudje, temveč nekaj drugega, za kar bo pravo ime treba šele najti. Zakaj, ti zločinci niti niso vredni, da bi jih imeli za živali, kajti živali v svoji vrsti ne delajo tega, kar so počeli tisti, ki so izvajali navedeni nacistični akciji. V poslednjih letih so zgodovinarji in raziskovalci najgnusnejših fašističnih zločinov ugotovili, da so bili nekateri zločinci navedenih akcij tudi krivi nekaterih drugih zločinov.

Eden takšnih zločincev, ki je množično moril v raznih predelih Evrope, in sicer od začetka druge svetovne vojne do svoje smrti na Slovenskem, je bil policijski in esesovski oficir Christian Wirth. Pred nekaj meseci mi je v nekem tujem arhivu prišla v roke njegova »personalna mapa« iz glavnega personalnega urada SS v Berlinu. Vendar je v njej ohranjen le majhen del dokumentov, ki bi jih morala imeti, če jo primerjamo s personalnimi mapami drugih esesovskih oficirjev; govorimo lahko le o ostanku Wirthove personalne mape. Pa še ta ostanek je zelo poškodovan, kar pomeni, da je mapa gorela, vendar je ogenj zaradi pomanjkanja zraka ni mogel popolnoma uničiti. Poškodovani dokumenti pa nam lahko vendarle dajo nekaj podatkov o življenjski poti enega najhujših zločincev v tretjem rajhu in tudi pri nas. Njegovo ime navajajo pisci številnih knjig o množičnem iztrebljanju Židov, vendar do danes še ni nihče navedel točnejših podatkov o njegovem rojstvu, življenjski poti in smrti.

V Stuttgartu

Christian Wirth se je rodil 24. novembra 1885 v Oberbalzheimu, okrožje Laubheim na Württemberskem, kjer je končal osem razredov osnovne šoli in se izučil za žagarja. Vojaški rok je služil od oktobra 1905 do septembra 1907 in nato še od aprila 1908 do

aprila 1910 pri 123. grenadirskem polku »König Karl« (5. würtemberški polk) v Ulmu. Po vrnitvi iz vojske se je novembra 1910 poročil s tri leta mlajšo Marijo Bantel iz Essingena pri Aalenu, ki mu je nato rodila štiri otroke, od katerih pa sta le dva ostala pri življenju, dva sta namreč umrla takoj po rojstvu. Drugi dan po prihodu iz vojske se je zaposlil pri nemški zaščitni policiji (Schutzpolizei) in v njej služil do 10. oktobra 1913. Nato je predsedal k nemški kriminalni policiji in v njej je z izjemo let prve svetovne vojne služil do svoje smrti. Po izbruhu prve svetovne vojne so ga vpoklicali v vojsko in si je na fronti (od oktobra 1914 do decembra 1917) in v 246. in 119. rezervnem pehotnem polku zaslužil zlato in srebrno würtemberško medaljo za vojne zasluge ter črno značko za ranjence. Že takrat ali pozneje si je pridobil tudi železna križca prve in druge stopnje. Po vrnitvi iz vojske konec maja 1919 je nadaljeval službo pri nemški kriminalni policiji.

Kljub temu da je služil pri kriminalni policiji, je Wirth že 1. januarja 1931 skrivaj vstopil v NSDAP (števil. izkaznice 420.383), kar mu je po prihodu nacistov na oblast leta 1933 odprlo pot za hitrejše napredovanje v kriminalni policiji. Pred vstopom v NSDAP je bil Wirth od leta 1922 v nacionalno-socialističnem gibanju, po prepovedi nacistične stranke leta 1923 je bil član nemško-nacionalne stranke, vendar je imel njeno usmeritev za nepravilno in se je leta 1930 začel potegovati za sprejem v NSDAP, kar mu je uspelo naslednje leto. V času t. i. bojnega razdobja NSDAP se je Wirth udejstvoval kot član delovne skupnosti nacističnih uradnikov. Decembra 1937 je bil Wirth že neprofesionalni sodelavec varnostne službe (Sicherheitsdienst) in naslednje leto tudi kriminalni inspektor pri uradu kriminalne policije v Stuttgartu, vendar že na višjem delovnem mestu kriminalnega komisarja. Stanoval je skupaj z družino v južnem delu Stuttgarta, v Kautzenhecke 15.

Zanimivo za Wirthovo življenjsko pot je dejstvo, da je kljub svojemu ranemu članstvu v NSDAP zelo pozno vstopil v SS. Kot moški član NSDAP je od 30. junija 1933 deloval v SA in si je pridobil čin SA-Sturmführerja, tj. poročnika. V SS so ga sprejeli šele 10. avgusta 1939 (števil. izkaznice 345.464) in mu 1. septembra ali 1. oktobra dali čin SS-Obersturmführerja, tj. esesovskega poročnika.

Ko je bil Wirth oktobra 1938 v Stuttgartu kriminalni inspektor (na delovnem mestu kriminalnega komisarja), je bil tudi funkcionar v deželnem in krajevnem odboru tovariške zveze nemških policijskih uradnikov, dalje v krajevnih organih NSDAP in okrožni upravi. Predpostavljani, tj. vodja odseka varnostne službe pri SS-Oberabschnitt Südwest v Stuttgartu (le-ta je obsegal Würtemberško in Badensko), SS-Oberführer dr. Meine, je Wirtha ocenil takole:

I. splošna ocena zunanosti:

1. celotna rasna slika: dinarska
2. osebna drža: neoporečna in korektna
3. nastop in vedenje v službi in zunaj nje: čista, vojaška
4. denarne razmere: urejene
5. družinske razmere: urejene

II. karakterne lastnosti:

1. splošne karakterne lastnosti: poln temperamenta, trd in jasen
2. duhovna svežina: zelo pogosta
3. sposobnost dojemanja: zelo dobra in hitra
4. moč volje in osebna trdota: obstaja v nadnaravni meri
5. znanje in izobrazba: dobra splošna izobrazba

Viktor Brack pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu

6. dojemanje življenja in zmožnost presoje: nacionalnosocialistično in jasno
7. posebne prednosti in sposobnosti: nadpovprečne
8. posebne pomanjkljivosti in šibkosti: nobene

Glede službenih sposobnosti so Wirtha ocenili takole: »Kot kriminalist ima posebno vidne sposobnosti.« Splošna ocena pa je bila takale: »Nacionalnosocialistična, svetovnonazorsko in politično jasna. Wirth ustreza nacionalnosocialističnemu policijskemu uradniku, s čistim poštenim značajem in bojevitim vedenjem. K temu je treba dodati še izrazito strokovno usposobljenost.«¹

Nadrejeni torej pri Wirthu niso ugotovili nobene negativne lastnosti; gledano seveda z nacističnega stališča, ni bilo pri njem niti ene reči, ki bi jih motila, in so ga seveda predlagali za sprejem v SS, kar se je tudi zgodilo. Zaradi pomanjkanja virov ni znano, katero od prej navedenih lastnosti so imeli za odločilno, da so ga določili za akcijo, ki jo imenujemo »nacistično evtanazijo« ali množično ubijanje neozdravljivo bolnih ljudi iz usmiljenja. Morda so upoštevali vse lastnosti, zlasti pa še njegovo dolgoletno pripadnost kriminalni policiji in nacistični stranki. Morda so upoštevali tudi kakšne Wirthove »uspehe« pri »zatiranju kriminala« na Württemberskem, vendar o tem ni znanega nič natančnejšega. Morda nam vsaj nekoliko posveti v to temo izjava dr. Georga Konrada Morgena iz osrednjega urada kriminalne policije v Berlinu pred mednarodnim sodiščem v Nürnbergu 8. avgusta 1946:

»Povedal sem že, da je bil Wirth komisar pri kriminalni policiji v Stuttgartu in je bil komisar za preiskovanje hudih zločinov, posebno umorov. Imel je velik sloves detektiva, še pred prevzemom oblasti (po nacistih — op. T. F.) so ga ljudje poznali, ker je imel zasliševalne metode brez predsodkov in so o njih razpravljali celo v deželnem zboru za Württemberško.«²

Ni naš namen, da bi tukaj razpravljali na splošno o evtanaziji kot usmrtni neozdravljivo bolnih po njihovi lastni želji a z zdravnikovo roko in zdravniškim orodjem, opozorimo naj le, da so bila o njej sicer različna stališča, da pa nasprotuje hipokratičnim načelom in jo je kot popačeno nacistično medicino obsodil tudi nürnberški proces ter jo tudi današnje kazensko pravo uvršča med umore.³ Misel o evtanaziji vsebuje tudi Hitlerjev *Mein Kampf* iz leta 1924, vendar očitno ne iz kakšnih lažnih človekoljubnih razlogov, temveč čisto iz koristoljubnih namenov. Leta 1935 naj bi Hitler izjavil državnemu vodji zdravnikov dr. Gerhardu Wagnerju, da bo v primeru vojne postavil na dnevni red vprašanje evtanazije, ker je menil, da bi takšno vprašanje v vojnih razmerah reševali bolj gladko in laže, ker odpor cerkve ne bi imel takšne vloge kot v mirnem času.⁴ Z evtanazijo se je Hitler hotel znebiti ljudi, ki zaradi svoje dolgotrajne bolezni ne bi mogli prispevati ničesar k vojnim naporom nemškega naroda, temveč bi le temu odžirali že itak skopo odmerjeni kos kruha. Z dnem, ko se je z nemškim napadom na Poljsko, tj. s 1. septembrom 1939, začela druga svetovna vojna, je Hitler datiral svoj tajni ukaz, ki ga je po izpovedi nekaterih vojnih zločincev v Nürnbergu, napisal oktobra 1939 po razgovoru z nekaterimi nacističnimi funkcionarji v svoji vili na Obersalzbergu.⁵ Ta zloglasni ukaz se je glasil:

»Reichsleiter Bouhler in dr. med. Brandt sta pooblaščenata in odgovorna, da pooblastila zdravnikov, ki jih bosta določila imenoma, tako razširita, da bi po človeški presoji neozdravljivo bolnim ob zelo kritični obravnavi njihovih zdravstvenih razmer lahko zagotovili smrt iz usmiljenja.«⁶

Vojni zločinec dr. Karl Brandt, državni komisar za saniteto in zdravstvo, Hitlerjev zdravnik in esesovski gruppenführer, tj. generalni poročnik, je pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu izjavil, da ga je Hitler poklical na Obersalzberg, mu pokazal prej navedeni tajni ukaz in povedal, da namerava dokončno rešiti vprašanje evtanazije. Dal mu je tudi splošna navodila in ukazal, naj se poveže z vodjem firerjeve pisarne (Kanzlei des Führers der NSDAP) dr. Philipom Bouhlerjem, kar se je zgodilo še isti dan.⁷ Po tej izjavi bi lahko sklepali, da je dr. Bouhler takrat vedel o Hitlerjevih načrtih glede evtanazije že kaj več kot dr. Brandt ali da so se v firerjevi pisarni na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu že pred oktobrom 1939 ukvarjali z načrti o evtanaziji, in sicer po Hitlerjevih ustnih navodilih dr. Bouhlerju. Da ne bi bralci zamenjevali med raznimi Hitlerjevimi pisarnami, naj omenimo, da je bila navedena »firerjeva pisarna« (Kanzlei des Führers der NSDAP) osebna pisarna Hitlerja kot vodje stranke in da je bila tudi še t. i. »strankina pisarna« (Parteikanzlei), ki je nastala spomladi 1941 iz urada Hitlerjevega namestnika v NSDAP Rudolfa Hessa in jo je ves čas vodil Martin Bormann. Poleg teh dveh pisarn je bila še »državna pisarna« (Reichskanzlei) na Vosstrasse 4–6, tj. pisarna Hitlerja kot kancelerja (šefa vlade) nemške države, to pisarno je vodil minister dr. Heinrich Lammers. Bila je tudi še t. i. prezidialna pisarna (Präsidialkanzlei) na Vosstrasse 4, ki jo je imel Hitler kot državni poglavar (do leta 1934 pisarna predsednika nemškega rajha) in jo je vodil državni sekretar Otto Meissner.

Tako imenovana firerjeva pisarna na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu ni imela druge naloge kot da je pripravljala Hitlerjeve tajne ukaze, ki niso bili nikdar objavljeni in so ostali nevidni do zloma nemškega rajha. Njenega šefa dr. Bouhlerja očividci niso ravno označevali kot ustreznega za takšno »sivo eminenco«, saj je bil leta 1939 star komaj 40 let in je imel »mehak in mladeniški obraz«, s svojimi široko obrobljenimi naočniki je bolj zbujal videz kakšnega ameriškega študenta kakor pa esesovskega generala. Kot je izpovedal nek vojni zločinec v Nürnbergu, naj bi ravno glas

o Bouhlerju kot »milem« človeku povzročil to, da so Göring, Himmler in notranji minister dr. Wilhelm Frick predlagali ravno njega za vodjo organizacije nacistične evtanazije, čeprav bi bilo pričakovati, da bi za to določili državnega vodjo zdravnikov in državnega sekretarja za zdravstvo v notranjem ministrstvu dr. Leonarda Contija, ki je nato tudi sodeloval pri nacistični evtanaziji. Oba, dr. Bouhler in dr. Conti sta si ob zlomu nemškega rajha sodila sama.⁸

V firerjevi pisarni na Tiergartenstrasse 4 se je z organizacijo nacistične evtanazije ukvarjal II. urad, katerega prejšnja naloga je bila določena takole: »obravnavo dopisov, ki se tičejo NSDAP, njenih organizacij (Gliederungen) in priključenih društev (angeschlossene Verbände) ter uradov rajha in dežel.«⁹ Ta urad je vodil nekdanji Himmlerjev šofer, SS-Oberführer Viktor Brach in je imel štiri ali celo več sodelavcev: Havelmanna, Vorberga, von Hegenerja in Wernerja Blankenburga. Kaže, da se je v uradu poleg Bracka še največ ukvarjal z organizacijo nacistične evtanazije poslednji, tj. Blankenburg, ki je po Brackovem odhodu na Poljsko leta 1942 postal tudi vodja urada.¹⁰

Brackov urad v firerjevi pisarni je imel na skrbi le organizacijo nacistične evtanazije, medtem ko je »strokovno«, tj. zdravniško plat imel na skrbi nek drug urad. Za to so namreč zadolžili vodjo pododdelka C (dedno in rasno varstvo) v IV. oddelku (zdravstvo in telesno varstvo) notranjega ministrstva v Berlinu, dr. Herberta Lindena, ki je bil obenem v notranjem ministrstvu državni pooblaščenec. Tudi ta zločinec si je ob zlomu nemškega rajha sodil sam,¹¹ medtem ko so Bracka obesili v Nürnbergu. Dr. Linden je imel na voljo okrog 12 do 15 zdravnikov (Chefärzte), ki jih je v ta namen izbral posebej in so imeli nalogo pregledati paciente v umobolnicah v rajhu in v nekaterih zasedenih deželah ter izbrati med bolniki tiste, ki naj bi jih umorili iz usmiljenja. Iz zaupnih razlogov niso te akcije imenovali s pravim imenom, temveč le s šifro »T 4«, tj. z okrajšavo Tiergartenstrasse 4, ker je bilo v firerjevi pisarni vodstvo te morilske akcije. Iz nekaterih izjav pa je mogoče sklepati, da so včasih akcijo imenovali po uradniku Wernerju Blankenburgu kar »akcija Blankenburg«.¹²

Z evtanazijo so se v Brackovem uradu začeli ukvarjati jeseni 1939. Izvajali so jo tako, da so vodstva umobolnic in drugih skrbstvenih ustanov po naročilu in navodilih dr. Contija na posebnih obrazcih popisali vse duševne in neozdravljive bolnike ter izpolnjene obrazce do 1. januarja 1940 poslali notranjemu ministrstvu v Berlinu, tj. uradu dr. Lindena.¹³ V tem uradu je sosvet štirih zdravnikov (dr. Pfannmüller, dr. Schumann, dr. Falthäuser in dr. Rennaud) izbral izpolnjene obrazce za tiste bolnike, ki bi mogli postati kandidati smrti. Nato je okrog 12 do 15 posebej za to izbranih zdravnikov obiskalo umobolnice in druge skrbstvene ustanove, pregledalo bolnike, posebno pozorno še tiste, ki so jih že vodstva ustanov in tudi navedeni sosvet zaznamovali na obrazcih kot hudo ali neozdravljivo bolne. Med njimi so izbrali tiste, ki naj bi jih usmrtili. Za prevoz bolnikov, določenih za usmrtitev, je poskrbel poseben oddelek iz Brackovega urada, ki so ga imenovali — seveda tako iz slepilnega namera — »splošno koristna družba za prevoz bolnikov« (Gemeinnützige Krankentransportgesellschaft m. b. H.); prepeljali so jih navadno s posebnimi avtobusi. Za kraj usmrtitve so izbrali okrog 12 zdravstvenih ustanov, v katerih so pripravili posebne morilske naprave. Do sedaj znane ustanove, v katerih so nacisti izvajali svoj načrt o množični evtanaziji, so zanesljivo tele: Brandenburg pri Berlinu (vodja dr. Hennecke), Hadamar na Hessenskem, Bernburg ob reki Saale pri Dessau, Sonnenstein pri Pirni na Saškem (vodja dr. Schmalenbach), Grafeneck na Württemberskem (vodja dr. Schumann), Hartheim pri Linzu ob Donavi (vodja dr. Rennaud) in verjetno še tele: Kempten, Jena, Buch, Arnsberg, Eichberg in Egling-Haar, od katerih so bile nekatere verjetno namenjene samo za opazovanje bolnikov ali samo za usmrti-

tev otrok. V razmeroma skromni literaturi o nacistični evtanaziji trdijo, da teh ustanov ni bilo več kot za ducat.¹⁴ V eni od navedenih ustanov ali morda celo v dveh so usmrtili tudi nekaj desetih bolnikov iz Slovenije. Toda to bo predmet posebne razprave.

Bolnike, ki so jih določili za usmrtitev iz usmiljenja, so ubijali v navedenih ustanovah v posebnih celicah z ogljikovim monoksidom. Plinske celice so maskirali kot kopalnice s prhami. Po izpovedi vojnega zločinca V. Bracka naj bi od jeseni 1939 do poletja 1941 samo v navedenih ustanovah ubili okrog 50.000 do 60.000 bolnikov.¹⁵ Ne vem, kako so pozneje raziskovalci (poljska komisija za ugotavljanje nacističnih zločinov) prišli do natančnejšega števila ubitih oseb: 70.273, in sicer 35.224 v letu 1940 in 35.049 v letu 1941.¹⁶ Na sodnem procesu proti nacističnim zdravnikom pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu so se zločinci zagovarjali tako, da so evtanazijo pojmovali kot usmiljenje do neozdravljivo bolnih ljudi, niso pa mogli zadovoljivo odgovoriti na vprašanje, zakaj so iz te »milosti« izvzeli neozdravljivo bolne udeležence prve svetovne vojne, so pa seveda vključili v evtanazijo neozdravljivo bolne kriminalce, ne glede na to, kako dolgo so le-ti že bili v varstveni ustanovi.¹⁷

Za usmrtitev bolnikov so poskrbeli posebej za to nalogo izbrani policisti, predvsem pripadniki kriminalne policije, ki so se oblekli v bele zdravniške halje; so pa zaradi zunanjega videza zaposlili tudi nekaj bolniških sester.¹⁸

Prvo ustanovo za izvajanje množične evtanazije so nacisti uredili v Brandenburg, nekaj desetih kilometrov severovzhodno od Berlina; tam so tudi zgradili prvo plinsko celico za množično ubijanje ljudi. Jeseni 1939 so poslali tja za vodjo usmrtitvenega ali morilskega oddelka policijskega in esesovskega poročnika, kriminalnega inspektorja Christiana Wirtha. Imena tega ubijalca sicer ni najti na nobenem ohranjenem ali dostopnem dokumentu o nacistični evtanaziji; iz tistega časa tudi ni dokumentov v ostanku njegove personalne mape, razen enega t. i. Brackovega predloga. Vendar so to ime pogosto izrekli na prvem procesu pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu, ki je sodilo zdravnikom, sodelujočim pri nacistični evtanaziji, medicinskih poskusih na živih ljudeh itd., govorili pa so o njem tudi na sodnem procesu proti glavnim vojnim zločincem pred mednarodnim vojaškim sodiščem v Nürnbergu.

Esesovski major dr. Georg Conrad Morgen, ki je na sodnem procesu pred mednarodnim vojaškim sodiščem v Nürnbergu prvi nekoliko več povedal o prvih plinskih celicah pri množičnem ubijanju ljudi, je izjavil, da se mu je Wirth hvalil, češ da je ravno on z lastnimi preizkusi izpopolnil način množičnega ubijanja ljudi z izpušnimi plini. Vendar imajo to le za hvalisanje, ker je Brack pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu izjavil, da je za to zaposlil posebnega kemika Kallmeyerja.¹⁹ Po podatkih iz pisma kölnskega višjega državnega tožilca pravosodnemu ministrstvu 20. oktobra 1941 naj bi Wirth najprej ubijal žrtve s strelom iz pištole v tilnik. Po nekih podatkih naj bi pri prvem Wirthovem ubijanju ljudi v plinski celici v Brandenburg bili navzoči tudi Brack, dr. Bouhler in dr. Conti.²⁰ Nekemu uslužbencu evtanazijske ustanove Hadamar pa naj bi Wirth dejal: »Pri nas ni bolnikov, temveč samo mrtveci.«²¹ Znano je tudi to, da so se Wirthovi policisti po opravljenem morilskem poslu navadno upijali do nezvesti v kantinah evtanazijskih ustanov.²² Verjetno je bil Wirth vodja vsega policijskega moštva za ubijanje neozdravljivo bolnih ljudi v vseh evtanazijskih zavodih in ne samo v brandenburški ustanovi.

Dne 21. avgusta 1941 je Viktor Brack predlagal, naj bi Wirtha povišali za en čin, tj. iz esesovskega poročnika, kar je bil že skoraj dve leti, v esesovskega kapetana. Vendar je šef glavnega državnega varnostnega urada v Berlinu Reinhard Heydrich

Dokument iz Wirthove personalne mape

Jeseni 1941 so po Hitlerjevem ukazu centralno vodeno evtanazijsko akcijo končali in plinske celice podrli ter jih odpeljali v vzhodno Evropo. Vendar več podatkov priča o tem (ohranjeni so celo dokumenti posameznih evtanazijskih ustanov), da so tudi po prenehanju načrtne akcije ubijanja »iz usmiljenja« ubijali neozdravljivo bolne ljudi po posameznih zavodih, vendar kaže, da neodvisno od notranjega ministrstva; v vseh znanih primerih so dajali smrtne odmerke morfija ali barbituratov. Predvsem pa so do konca vojne še ubijali iznakažene in bebove otroke, in sicer v ustanovah v Eichbergu, Idsteinu, Kantenhofu in Görden.²³

145

Tiste internirance iz koncentracijskih taborišč, ki so jih nameravali ubiti, so do takrat uničevali v plinskih celicah bližnjih evtanazijskih ustanov (akcija »14 F 13«), nato pa so plinske celice zgradili v samih taboriščih.²⁴ Kmalu je bilo le redkokatero nemško koncentracijsko taborišče brez plinske celice in krematorija za zažiganje trupel. Eden poslednjih Hitlerjevih ukazov glede evtanazijskih ustanov je v Brackovi brzopletki poveljniku koncentracijskega taborišča Mauthausen pri Linzu ob Donavi: »Hartheim je treba takoj razdejati. Po firerjevem ukazu je treba poročati o izvršitvi.«²⁵

V Češmnu

Morilce iz evtanazijskih ustanov v rajhu in Avstriji so po ustavitvi centralno vodene evtanazijske akcije v dveh skupinah poslali na Poljsko. Odhod prve skupine je zabeležen v pismu Fritza Menneckeja svoji ženi dne 12. januarja 1942:

»Od predvčerajšnjim traja veliko odposlanstvo naše akcije pod vodstvom gospoda Bracka na vzhodnem bojnem območju, da bi pomagalo pri reševanju ranjencev v ledu in snegu. Zraven so zdravniki, pisarniške moči, strežniki in strežnice iz Hadamarja in Sonnensteina, cel oddelek 20—30 oseb! To je strogo zaupno! S seboj niso vzeli samo tistih, ki jih ne bi mogli pogrešati pri izvedbi najnujnejših del naše akcije.«²⁶

Odhod druge skupine omenja Brackovo pismo Himmlerju 23. junija 1942:

»Po naročilu Reichsleiterja Bouhlerja sem že pred daljšim časom (januarja 1942 — op. T. F.) poslal del svojih mož Brigadeführerju Globocniku za izvedbo njegove posebne naloge. Na osnovi njegove ponovne prošnje sem mu sedaj poslal nadaljnje osebje.«²⁷

Brack je pozneje pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu o tem izpovedal tole:

»Leta 1941 sem dobil ustno povelje, naj ustavim evtanazijski program... Da bi ohranil osebje, ki je po ustanovitvi postalo prosto, in da bi po vojni začel z novim evtanazijskim programom, me je Bouhler po neki konferenci s Himmlerjem, kot se mi zdi, pozval, naj to osebje pošljem v Lublin na voljo Brigadeführerja Globocnika... Vendar sem pozneje, konec leta 1942 ali začetek 1943, ugotovil, da so te ljudi uporabili pri množičnem uničevanju Židov, kar je bilo takrat že splošno znano v višjih strankinih krogih.«²⁸

Brack se je zelo zlagal, ko je rekel, da je šele konec leta 1942 ali začetek 1943 zvedel, za kaj so uporabili njemu podrejeno moštvo. Sodišče je namreč imelo njegovo pismo Himmlerju z dne 23. junija 1942, v katerem piše:

Po naročilu Reichsleiterja Bouhlerja sem nekaj svojih mož — to je bilo že pred časom — dal na voljo Brigadeführerju Globocniku za posebno nalogo. Na njegovo ponovno prošnjo sem mu sedaj poslal nadaljnje osebje. Ob tej priložnosti je Brigadeführer Globocnik izrazil svoje mnenje, da hoče akcijo čimprej končati, tako da ne bi zastala na pol poti, če bi kdaj kakšne težave zahtevale njeno ustavitev. Vi sami, državni vodja, ste vedno govorili, da mora to delo teči hitro zaradi prikrivanja.«

Nato je Brack pisal še o problemu, kako bi kastrirali ali sterilizirali 2 do 3 milijone Židov z X-žarki in sklenil: »Kajti Reichsleiter Bouhler Vam bo pripravljen dati na voljo vse zdravnike in drugo osebje, sposobno za to nalogo.«²⁹

Morilci iz evtanazijskih ustanov torej niso odšli v vzhodno Evropo, da bi tam »reševali ranjence v snegu in ledu«, kakor je pisal Mennecke svoji ženi, temveč da bi

Obtoženci (zadaj) in zagovorniki (spredaj) na I. (zdravniškem) procesu pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu 9. decembra 1946

kot izkušeni morilci sodelovali v eni najstrašnejših morij, kar jih pozna zgodovina človeštva, to je pri uničevanju nekaj milijonov Židov.

Nekateri raziskovalci židovskega vprašanja v nemškem rajhu in zasedenih deželah menijo, da se je julija 1941 končalo prvo obdobje v nacističnem reševanju židovskega vprašanja in začelo drugo obdobje, ki je trajalo do druge polovice leta 1944. Medtem ko je za prvo obdobje značilno to, da so nacisti pri t.i. reševanju židovskega vprašanja mislili predvsem na odstranitev Židov iz javnega življenja in na njihovo izselitev iz velikega dela Evrope (npr. na otok Madagaskar ali v vzhodno Poljsko), torej na rešitev »brez prelivanja krvi«, je za drugo obdobje značilno prizadevanje za fizično uničenje vseh Židov ali za t.i. »končno rešitev židovskega vprašanja« (die Endlösung der Judenfrage). Na zasedenem ozemlju Sovjetske zveze so t.i. akcijske skupine in oddelki varnostne službe sledili operativnim enotam nemške vojske in sistematično ter množično iztrebljali komuniste in Žide. Žal ne v celoti ohranjena poročila teh skupin in oddelkov navajajo na deset tisoče pobitih oseb. Številni židovski geti v vzhodni Evropi so postali le začasna prebivališča Židov, le poslednja postaja pred njihovim odhodom v smrt. Vanje so začeli voziti vedno večje skupine Židov iz srednje in zahodne Evrope. Že julija 1941 so začeli graditi posebna taborišča, namenjena le za množično iztrebljanje Židov.

Verjetno bolj na pobudo pokrajinske uprave za Powartje kot pa v okviru širših načrtov so v pozni jeseni 1941 najprej začeli graditi uničevalno taborišče Chełmno v okrožju Koło; nacisti sami so njegovo krajevno ime ponemčili v Kulmhof. Taborišče so uredili v nenaseljenem gradu in okrog njega; v začetku je bilo namenjeno ubijanju neozdravljivo bolnih ljudi iz Powartja, nato pa uničevanju Židov iz geta v Lodzu. Z množičnim uničevanjem Židov v taborišču Chełmno so začeli 8. decembra 1941. Ubijali so jih tako, da so jih pod pretvezo, da se gredo kopat, spravili v grajsko poslopje, nato pa po manjših skupinah v avtomobil, v katerega so iz delujočega motorja spuščali izpušni plin — ogljikov monoksid. Ko so skupino zadušili s plinom,

je avtomobil trupla odpeljal v štiri kilometre oddaljeni gozd pri kraju Rzuhow. Trupla so najprej pokopavali, od pomladi 1942 sežigali na prostem in so celo izkopali že pokopana trupla ter sežigali ostanke. Končno pa so za sežiganje trupel zgradili štiri krematorije, ki so jih porušili aprila 1943, ko so prvič ukinili to taborišče. Po enoletnem premoru so taborišče obnovili in ponovno zgradili krematorije. Potem ko so leto dni ponovno pobijali Žide, so jeseni 1944 taborišče dokončno ukinili in krematorije razstrelili.³⁰

Tisto skupino morilcev, ki so jo januarja 1942 poslali iz evtanazijskih ustanov na Poljsko, so zaposlili v uničevalnem taborišču Chełmno. Ponovno je bil Christian Wirth tisti, ki je vodil skupino morilcev in ubijanje Židov v tem taborišču. Skupno so v tem taborišču pobili okrog 360.000 Židov. Gerald Reitlinger pravi v svoji knjigi: »Wirth je imel vsekakor opraviti z ustanovitvijo te naprave (s prevoznimi plinskimi celicami — op. T. F.), kajti bil je že na Poljskem.«³¹ Vendar o njegovem delu in vedenju v tem taborišču nimamo natančnejših podatkov.

(Nadaljevanje)

Opombe

¹ Berlin Document Center (navajam: BDC), Personalhauptamt SS (navajam: PHA SS), personalna mapa Christiana Wirtha (navajam: Wirth), Personalangaben 7. 10. 1938 in »Personalbericht«. Wirthove in druge dokumente sta mi ljubezljivo dovolila pregledati ravnateljica navedenega dokumentacijskega centra gospa Matold E. Holomany in njen pomočnik Richard Bauer, za kar se jima toplo zahvaljujem.

² Procès des grands criminels de guerre devant le tribunal militaire international Nuremberg 14 novembre 1945 — 1er octobre 1946. Nuremberg 1949, tome XX, str. 538 (navajam: IMT, XX).

³ Dr. J. Milčinski: Uvodna beseda k slovenski izdaji knjige Mitscherlich — Mielke »Medicina brez človečnosti«, Ljubljana 1962, str. 8 (navajam: Mitscherlich-Mielke).

⁴ Gerald Reitlinger: Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939—1945. Dritte Auflage. Berlin 1960, str. 140 (navajam: Reitlinger).

⁵ Izjava dr. Karla Brandta pred ameriškim vojaškim sodiščem na sodni obravnavi zoper dr. K. Brandta in soobtožene (medicinski proces ali proces št. 1). Trials of War Criminals before the Nuernberg Military tribunals, volume I — »The Medical Cases«, Nuernberg october 1946 — april 1949; str. 892 (navajam: TWC, I).

⁶ Reitlinger, n. d., str. 141; TWC, I, str. 64.

⁷ Izjava dr. K. Brandta, TWC, I, str. 892—893.

⁸ Reitlinger, n. d., str. 141—142.

⁹ Dr. Ludwig Münz: Führer durch Behörden und Organisationen. Vierte Auflage, Berlin 1939, str. 6—7.

¹⁰ Reitlinger, n. d., str. 142—143.

¹¹ Reitlinger, n. d., str. 143. Taschenbuch für Verwaltungsbeamte. 1943. Berlin 1943, str. 13, 16, 22, 24.

¹² Reitlinger, n. d., str. 143.

¹³ Prevod navodila dr. Contija 16. 11. 1939 in vzorca za popis bolnikov v: TWC, I, str. 849—850.

¹⁴ Reitlinger, n. d., str. 143; izjava V. Bracka 14. 10. 1946, TWC, I, str. 841—845.

¹⁵ Izjava V. Bracka 14. 10. 1946, TWC, I, str. 844.

¹⁶ Léon Poliakov: Il nazismo e lo sterminio degli ebrei. Torino 1955, str. 253 (navajam: Poliakov); Der Spiegel 16. 12. 1968.

¹⁷ TWC, I, str. 810.

¹⁸ Reitlinger, n. d., str. 146; izjava bolniške sestre P. Kneissler v: Das Dritte Reich. Seine Geschichte in Texten, Bildern und Dokumenten. Herausgegeben von Heinz Huber und Artur Müller. Zweiter Band, Wiesbaden 1964, str. 493—494 (navajam: Das Dritte Reich).

¹⁹ Reitlinger, n. d., str. 144.

²⁰ Prav tam.

²¹ Reitlinger, n. d., str. 143.

²² Reitlinger, n. d., str. 146.

²³ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 245—247.

²⁴ Reitlinger, n. d., str. 148—149; Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 249.

²⁵ TWC, I, str. 811.

²⁶ Reitlinger, n. d., str. 150.

²⁷ Reitlinger, n. d., str. 151.

²⁸ Reitlinger, n. d., str. 151—152.

²⁹ TWC, I, str. 721—722.

³⁰ Janusz Gumkowski-Kazimierz Leszczynski: L'occupation hitlerienne en Pologne. Varsovie 1961, str. 76—81 (navajam: Gumkowski-Leszczynski).

³¹ Reitlinger, n. d., str. 152.

Tone Kebe

Iz Polhograjskih Dolomitov na Primorsko

V Dolomitih smo bili zelo dobro preskrbljeni tudi s cigaretami. Velike pošiljke smo redno dobivali iz Tobačne tovarne s pomočjo naših zaupnikov. Tobak je bil prav gotovo nepogrešljiv spremljevalec partizanov, kakor municija. V hudih nevarnostih smo si z njim krotili živce.

Vzdolž žične meje na italijanski strani so Nemci namestili veliko število min in bomb, da bi tako preprečili partizanom vsakodnevne prehode na Gorenjsko, na nemško stran. Tja smo iz Ljubljane prek Dolomitov dostavljali literaturo, pozneje pa nosili ciklostilni papir za tajne tiskarne, ki so tam delovale. Prek meje pa je nemoteno potekala tudi kurirska služba, prav tako razni partizanski premiki v obeh smereh.

»Podarjeni« arzenal smo partizani s pridom izkoriščali. Ob vsej meji, od Kamne gorice pri Šentvidu, prek gozda nad Glincami, do Svetinj nad Polhovim Gradcem, smo pobirali mine in bombe ter z njimi zalagali partizanske enote in Džidžijevo minersko skupino. Nemci so ob meji razpostavili mine vseh vrst in jih stalno dopolnjevali. Nastavljali so velike protitankovske mine v obliki hlebov, lesene kasete z nadevanimi kockami trotila, »mustafarice« in še nekaj vrst min. Pobiranje »hlebov« ni bilo preveč nevarno, ker je bil potreben zelo močan pritisk, da so eksplodirali. Včasih smo se čudili, da jih Nemci sploh postavljajo, a pozneje smo ugotovili, da jih povezujejo z vžigalnikom, ki je bil laže sprožljiv. Pri pobiranju smo morali biti zelo previdni, da ne bi prišlo do eksplozije. Kocke trotila smo v začetku pobirali brez težav tako, da smo otipali in odvili sprožilec, ki je bil na vrhu nad desko, ter tako onemogočili vžig. Nemci so ugotovili, da mine pobiramo, zato so na spodnji strani lesene kasete namestili še en vžigalnik, ki se je sprožil ob dvigu zgornje deske. Preden smo prišli do te izkušnje, je en borec izgubil življenje. Zaradi tega smo postali bolj previdni in trotilov eksploziv pobirali tako, da smo žico, s katero je bil spodnji vžigalnik povezan, prerezali. Zelo nevarne so bile tudi »mustafarice«. Ime smo jim dali partizani. Imele so obliko pokončnega lonca brez ročaja. Napolnjene so bile z eksplozivom in z jeklenimi kroglicami s premerom kakšnih pet milimetrov. Visoke so bile blizu dvajset centimetrov, v premeru pa široke okoli deset. Iznad vrha mine se je dvigala za debel svinčnik močna in osem centimetrov visoka cev, v kateri je bil nameščen tempiran vžigalnik, ki je ob sprožitvi v nekaj sekundah povzročil eks-

plozijo. Vrh jeklene cevke je bil podaljšan v dva do tri centimetre dolge vršičke — tipalke, ki so štrlele iz cevi kakor brčice. Zato smo minam nadeli ime »mustafarice«. Pri otipavanju zaminiranega polja smo jih kaj hitro občutili, ker so mino izdale brčice, ki so štrlele iz zemlje. Ta vrsta min je bila nevarna predvsem zaradi nenavadne eksplozije. Ob vžigu je jedro mine pognalo navzgor, nato pa je jedro v zraku ponovno eksplodiralo. Udarno polje tovrstnih min je segalo daleč naokoli. Mina je imela okrog tristo kroglic iz jekla, pred katerimi nas je lahko obvaroval le dober zaklon.

Takšne mine so Nemci polagali ob prehodih čez mejo tam, kjer je bila porezana žica, ki je preprečevala prehode z nemške na italijansko stran in obratno.

Vzdolž vse meje pa so Nemci polagali defenzivne in ofenzivne bombe francoskega porekla. Defenzivne, jeklene in nasekane bombe so postavljali tik ob žični meji. Le-te so nanizali razmaknjene od treh do pet metrov in jih med seboj povezali s tanjšo žico, ki je bila razpeta med dva lesena količka, na katerih sta bili pripeti bombi. Tovrstne bombe so bile nevarne samo ponoči za nepoznavalce meje, podnevi pa so se bombe videle že do deset metrov daleč. V temi se je bomba sprožila, ako je nevednež brcnil v napeto žico, ki je izpulila zatič, nakar je vzmet sprožila vžigalnik, ki je nekaj sekund zatem povzročil eksplozijo. Previden partizan je vžig takoj zaslišal in se je lahko pravočasno vrgel v zaklon.

Ofenzivne, okrogle pločevinaste bombe, pobarvane z rumeno barvo, so Nemci polagali cik-cak nekoliko niže od žične meje. Tem bombam smo rekli »sifonarice« zato, ker so imele podobne kovinaste ročaje kot steklenice od sifona. Bomba se je sprožila tako, da se je izdril jekleni klin, ki je zadrževal ročaj, ter tako omogočil udarni igli padec na vžigalnik. Tovrstne bombe so bile zakrite v zemlji, navzven pa so imele žične zanke, v katere se je lahko zapletel pasant in jih s tem nevede sprožil. Posebno nevarne so bile zato, ker zaradi rjave žice in enakega terena niso bile lahko opazne.

Z vsakovrstnimi minami in bombami smo polnili naše zaloge in jih uporabljali pri miniranju prog, miniranju terena in pri opremljanju partizanskih enot. Pri pobiranju min se je zelo izkazal tudi Džidžijev minerski vod, nabralo pa se je tudi več prostovoljcev iz čet, da so se borci z bombami čim bolje opremili. Z menoj je šel velikokrat na pobiranje Alojz Igličar-Marko, doma nekje od Notranjih goric, pri pobiranju, predvsem pa na straži sta se izkazala brata Nande in Vinko Miklavc, doma iz Vrhovcev.

Uspelo mi je pobrati nekaj sto bomb in min. Pri pobiranju bomb sem enkrat za las odnesel zdravo kožo ob eksploziji »mustafarice«, enkrat pa pri sprožitvi »sifonarice«. Med pobiranjem sem bil dvakrat napaden od nemške patrola, ki je ob meji vsakodnevno patroljirala.

Morda sem pobiranju min in bomb posvetil preveč prostora, vsekakor pa sem hotel prikazati pomen Dolomitov za preskrbovanje in delovanje naše narodnoosvobodilne vojske. Ves ta razmah in komunikativna dejavnost na območju Dolomitov pa sta bila spomladi 1943. leta v znatni meri zavrti, to zaradi že opisanih dejstev, in dnevi prvega dolomitskega odreda so se iztekli.

Z generalom Avšičem na Primorsko

Šestega aprila 1943 sem bil določen v spremstveno patroljo generala Avšiča, ki je po naročilu CK KPS in glavnega štaba Slovenije odhajal na Primorsko z nalogo, da sestavi prvi dve brigadi. Takratni na novo imenovani komandant dolomitskega odreda Rado Pehaček se je mojemu odhodu z Dolomitov upiral, pozneje pa je pristal,

Partizanski zdravnik dr. Rudolf Obracun-Cedrik

ker je verjetno že takrat slutil, da bodo to področje kmalu zapustili tudi drugi partizani.

V petnajstčlansko patruljo so izbrali pretežno starejše partizane, že prekaljene borce. Nekaj tovarišev-domačinov ni bilo soglasnih z odločitvijo in bi raje ostali v bližini Ljubljane, drugi pa smo se radi odzvali na pot, da bi spoznali še druge kraje in druge enote. Že v osnovni šoli sem o zavednosti primorskih ljudi in o odporu proti Italijanom veliko slišal od učiteljice-pregnanke. Vedno so mi stali pred očmi umorjeni primorski rodoljubi, Bidovec, Marušič, Miloš in Valenčič, o katerih junaški smrti nam je vedno govorila. Neštetokrat sem se spomnil gesla, ki je viselo v vseh šolskih razredih: »Domovina, vedno mislim nate in na neosvobojene brate!«

Iz Dolomitov sem zato odhajal z lepimi občutki in z željo srečanja z rojaki onstran meje, pa nekoliko razočaran nad razmerami v Dolomitih. Na Babni gori pod Ključem smo si poslednjič segli v roke stari prijatelji, s katerimi smo si skoraj deset mesecev delili dobro in zlo. Tudi nekaj drugih borcev je odhajalo, a ne spominjam se več, v katere enote. Pred odhodom na Primorsko sem se po naključju srečal z notranjskim rojakom Antonom Šrajem-Aljošo, doma iz Nove vasi. Pripotoval je s Primorskega in mi o tej deželi povedal mnogo lepega. V sebi pa je nosil bolečino po krivdi nekaterih predpostavljanih, ki so njegove uspehe omalovaževali, priljubljenost pri ljudeh pa so mu zavistno ocenjevali in ga obtoževali za grehe, ki jih ni zagrešil. Morda se bo kdaj kdo ojunčil, ki zadevo političnega komisarja Aljoše bolje pozna in mu bo vsaj po smrti, že zaradi svojcev, ki so vsi od začetka sodelovali v našem boju, popravil krivico. Bil je šolan operni pevec, zato nam ni bilo težko ob slovesu

zapeti nekaj partizanskih pesmi. Odhajal je na Notranjsko in tam pozneje po čudnih okoliščinah izgubil svoje dragoceno življenje.

V spremstveni patrulji generala Avšiča je bilo poleg mene še štirinajst tovarišev, od katerih se nekaterih bolj, nekaterih manj spominjam. Vodja naše patrulje je bil Ivan Polak-Iskra, prekaljen borec in večkratni komandir. V Dolomitih je bil le malo časa, zato ga nismo dobro poznali. Baje je bil doma nekje s Štajerskega, kot begunec pa je živel v Vinicah pri Ribnici, a v govoru je mešal tudi hrvatske besede. Nekateri so rekli, da je bil prej aktivni podoficir. Padel je na pohodu patrulje v Srednjem Lokovcu na Primorskem. V patrulji sta bila tudi Just Miklavc-Junoš, dijak in Ferdo Miklavc-Nande, vajenec, oba iz Ljubljane. Z bratoma Miklavcema sem bil več mesecev v isti enoti in smo se prav dobro poznali. Brez nas treh in brata Francija Miklavca-Vinka ni potekal noben miting. Skupaj s partizanoma Punčko in komandirjem Martinom smo razveseljevali ljudi s partizanskimi, narodnimi in tudi cerkvenimi pesmimi. Za božič leta 1942 smo peli pri maši v Gabrju božične pesmi ob spremljavi kitare, ki jo je obvladal Junoš. Ljudje so vedeli povedati, da smo lepo peli. Sedemnajstletni Vinko je kmalu zatem padel na Koreni junaške smrti. Skupaj s šestnajstletnim Bojanom sta kot prostovoljca-skojevca z bombami napadla utrjene bunkerje ob cerkvi na Koreni in oba padla kot heroja. Brat Nande, ki je bil v naši patrulji, je prav tako hrabro padel kot namestnik komandanta bataljona nekje na Notranjskem. Širši javnosti je bolj znan starejši brat Lado Miklavc-Henrik, moj dobri znanec iz nešteti dolomitskih akcij. Padel je ob napadu na Drvar, ko je ščitil tovariša Tita in člane vrhovnega štaba. Po osvoboditvi je bil med prvimi imenovan za heroja. Od Miklavčevih sta bila v partizanih tudi mama in očka, ki sta se vrnila domov brez treh padlih sinov. Velik krvni davek družine k zmagi, kakršnih je v Sloveniji malo.

Dane Podboršek-Rado je bil sin trgovca z vinom iz Šiške. V Dolomite je prišel z Dolenjske nekaj dni prej. Med pohodom skozi Slovensko Benečijo se je izgubil, bil je ujet na prehodu čez Sočo, nato pa poslan v internacijo, od koder se je vrnil šele po osvoboditvi. Oba brata Junoš in Nande Miklavc, ki sta se prav tako izgubila z njim, pa sta se srečno prebila na Dolenjsko.

Andrej Tavčar-Slave, šestnajstletni novinec z Brda pri Ljubljani, je malo prej vstopil v partizane. Po osvoboditvi se je kot oficir JLA ponesrečil in je sedaj invalid.

Novak-Slavec iz Notranjih goric pri Ljubljani. V partizanih je bil že dalj časa in je bil dober mitraljezec. Padel je junaške smrti v boju na vrhu Krna, neposredno po pohodu skozi Benečijo. Malo prej je bil imenovan za vodjo Avšičeve patrulje.

Anton Franjga-Sokol, doma iz Bosne, star borec in hraber mitraljezec.

Marko Babić-Marko, prav tako doma iz Bosne, star borec in hraber pomočnik mitraljezca Sokola. Oba sta prišla v partizane iz kočevskih gozdov, kjer so s skupino Bosancev tovorili les v dolino. Z njima so prišli v Dolomite še Bosanci: vodnik Jozo Cvitanović-Jovo, padel pri Novem mestu, Anton Banović-Ljubečić, padel v Podutiku pri Ljubljani in Anton Radovan-Tone, ki je bil hudo ranjen v Belški grapi, ujet in poslan v internacijo, od koder se je vrnil po osvoboditvi in sedaj živi v Ljubljani.

Marko je padel skupaj s komandirjem Iskro v Lokovcu, Sokol pa živi v Šentrupertu na Dolenjskem.

Mirko Grom-Mirko, doma z Vrhnike, mlad, hraber borec, ki je pozneje v letu 1944 padel kot namestnik komandanta bataljona nekje v Benečiji.

Leopold Košir-Zmago, doma iz Jurjevice pri Ribnici, mlad, hraber borec, poznejši komandant bataljona v Bazoviški brigadi.

Ivan Mavrin-Miloš, doma z Dolenjskega, prekaljen star borec, poznejši politični komisar odreda.

General Jaka Avšič-Hrast s svojim kurir-jem

Z Zmagom in Milošem smo po pohodu skozi Benečijo delali na sektorju Mije in Matajurja pri organizaciji mreže v Slovenski Benečiji in utrjevanju terenske mreže v Breginjskem Kotu.

Filip Pajnič-Jaka, doma iz Loškega potoka, star borec in dober pevec starih viž. Na pohodu patrolje se je zelo dobro izkazal tudi kot kuhar. Jaka je bil v naši patrolji najstarejši, zato smo ga ob modrovanju vsi radi poslušali. Sedaj živi v Loškem potoku.

Rdečelasi Hari (pravega imena ne vem) je bil v partizanih že dalj časa. Ne glede na to, da je bil razmeroma zelo opazen in razgiban, mi je ušel iz spomina njegov rojstni kraj. Prav tako mi je povsem nejasna njegova nadaljnja usoda.

In še mladi in sloki partizan, ki je komaj prišel v našo enoto iz okolice Ljubljane. Njegovo partizansko ime sem popolnoma pozabil, pred kratkim pa sem izvedel, da se piše Ivan Šterbenc in da sedaj živi kot inženir v Celju.

O vsakem izmed nas bi lahko napisal več, predvsem o tistih, s katerimi sem se pozneje še večkrat srečeval. Z našo patroljo je potoval na Primorsko tudi tedanji načelnik štaba dolomitskega odreda Danilo Šorović in dr. Cene Logar, predvojni marksist in tedanji inštruktor CK KPS, z nalogo, da okrepi kadrovsko zasedbo v novo nastalih enotah. Za politično okrepitev je bil poslan še Branko Babič, primorski emigrant. Če se ne motim, je z nami potoval tudi Franc Pajntar-Močnik, poznejši funkcionar na Primorskem.

K nam sta se priključila še Silvo Hrast-Džidži in Andrej Babnik, prvi poznan kot odličen miner, drugi pa kot intendant dolomitskega odreda. Takrat sta imela nalogo organizirati radio-telegrafsko službo in omrežje na Primorskem. Izmed vseh pa sta bila najbolj zanimiva dva Italijana, ki sta potovala z nami zato, da se nekje na Primorskem povežeta z italijanskimi partizani. Antonio je bil poprej karabinjer na Viču in je zaradi kompromitacije moral zapustiti karabinjersko mesto, ker je že prej nekajkrat uspešno sodeloval z našimi terenci predvsem pri odkrivanju ovaduhov.

Spartaca je pripeljal v partizane terenec Henrik Miklavc. Našel ga je nekje v dobrovškem hribu, ko je taval po gozdu. Takoj se mu je vdal in mu povedal, da je

imel namen poiskati partizane, ker je že dolgo let somišljenik komunizma. Seveda mu Henrik ni verjel in ga je z vso opreznostjo pripeljal v taborišče. Tu je bil nekaj časa pod strogim nadzorstvom, pozneje pa je bil dodeljen v kuhinjo za lupljenje krompirja. Vodstvo čete mu je čedalje bolj zaupalo, zato je Spartaco lahko hodil z nami na akcije in trosil letake v italijanščini, ki jih je sam prevedel. Že smo mu popolnoma zaupali, ko iz neke akcije ni prišel več nazaj. Mislili smo, da je dezertiral, in bili smo pripravljeni na morebitne represalije oziroma izdaje. Po nekaj tednih pa se je Spartaco zopet pojavil v naši enoti in prinesel s seboj več municije in orožja, kakor ga je pa potreboval. Od njega smo izvedeli, da so ga italijanski vojaki na železniški progi ujeli med trosilno akcijo letakov. Niso mu mogli dokazati sodelovanja s partizani in izgovarjal se je, da je bil prisiljen delati za NOB pod stražo. Nekaj časa so ga imeli zaprtega, ob prvi priliki pa jim je ušel in prinesel s seboj za nas dragoceno orožje. S tem je dokazal, da se misli resno boriti proti fašizmu.

Skupaj z Antonijem sta nam v veliki meri pomagala pri akcijah. Bila pa sta nazorsko nekoliko različna in sta se zaradi tega v pogovorih vedno prepirala. Eden se je štel za popolnega komunističnega radikalista, drugi pa se je imel za pripadnika socialne demokracije. Na Ključu sta v posebnem bunkerju spala. Včasih sta se resneje sprla, tako da smo ju morali miriti.

Tudi na pohodu z Avšičevo patroljo sta se večkrat prepirala, bila pa sta povsem enotna v boju proti fašizmu. Pozneje sta bila skupaj še z dvema italijanskima dezerterja, ki sta bila v partizanih na Primorskem, poslana med italijanske partizane. Po nekih informacijah je Spartaco postal komandant italijanske partizanske brigade in se je hrabro boril v gozdovih severne Italije. Za Antonija pa ni bilo mogoče dobiti nikakršnih informacij. Generala Jaka Avšiča-Hrasta sem imel priložnost na pohodu поблиže spoznati. Prvič sem ga srečal pozimi 1942 na poti proti Hruševu. S skupino borcev sem podnevi potoval proti Selu pri Gabrju in med skupino ljudi, ki smo jih srečevali napol v civilu, napol v uniformi, sem ogledoval funkcionarja, ki mi je takoj padel v oči zaradi uglajenega obnašanja in zaradi razmeroma visoke starosti. Imel je že blizu petdeset let, kar je bilo za partizane že nenavadna starost. Pokrit je bil s klobukom in v razliko od nas precej rejen. Sodeč po obleki in spoštovanju, ki so mu ga njegovi spremljevalci izkazovali, smo sklepali, da gre za visokega funkcionarja. Po poreklu pa smo ga prištevali k imenitnikom, ki jim življenje najbrž ni slabo teklo. V taborišču smo še govorili o njem in nekdo nam je povedal, da je to najbrž duhovnik, ki je tiste dni prišel v partizane. Šele po nekaj dneh sem ugotovil, da smo ga zamenjali z dr. Metodom Mikužem. Povedali so nam, da je Jaka Avšič namestnik komandanta glavnega štaba Slovenije. V stari jugoslovanski vojski je bil nazadnje polkovnik generalštaba v Beogradu. Kmalu po kapitulaciji Jugoslavije je postal član plenuma OF Slovenije in je tesno sodeloval z Borisom Kidričem. Približno v istem času pa ga je četniški vodja Draža Mihailović sporazumno z begunsko vlado imenoval za komandanta četništva v Sloveniji. Za načelnika štaba četnikov pa je bil imenovan major Novak. Mihailović je sicer vedel za Avšičevo sodelovanje z OF, ni pa še poznal podrobneje organizacije, ki ji je Avšič pripadal. Poudariti je treba, da je bila OF organizirana mnogo prej, kot so se izoblikovala odporiška gibanja drugje po Jugoslaviji, če ne upoštevamo vojnih komitejev, ki jih je organizirala partija. Avšiču so svetovali (nekateri člani plenuma OF, med njimi Boris Kidrič), naj gre z majorjem Novakom na posvet na Ravno goro zaradi podrobne informacije. Povedal je predstavnikom OF, da je Mihailović predstavnik zunanje begunske vlade in da se bori proti okupatorju z nacionalističnih pozicij. Kmalu je tudi Mihailović izvedel o Avšičevi politični orientaciji, zato je imenoval za komandanta četništva majorja Novaka.

*Anton Franjga Sokol, mitraljezec Avši-
čeve patrolje*

Jaka Avšič je bil že za časa Avstro-Ogrske pristaš gibanja Preporodovcev, tedaj najbolj naprednega gibanja za združitev južnih Slovanov in za ustanovitev svoje države. Po ujetništvu v Rusiji je spoznal marsikaj, kar mu je pozneje pomagalo pri odločitvah. Zato je postal somišljenik naše ljudske vojske od začetka, zato se je odvrnil od Mihailoviča in prevzel v naši narodnoosvobodilni vojski važne funkcije. Za generallajtnanta v NOV je bil zato imenovan že s prvo skupino generalov 1. maja 1943.

General Avšič je bil resen, sposoben in prefinjen poveljnik. Strokovno je obvladal vse veščine vojskovanja, uporabljanje orožja in taktičnih pripomočkov. Tudi način partizanskega bojevanja mu ni bil tuj. Vedno je bil dovolj oprezen in iznajdljiv. Panike ni poznal, odločnost pa je bila njegova glavna odlika. Vse te njegove dobre lastnosti sem imel priložnost spoznati na pohodu skozi Beneško Slovenijo.

Okoli generala Avšiča se nas je nabralo okrog petindvajset partizanov in funkcionarjev. Našo patroljo so obremenili s težkimi tovari po deset do dvajset kilogramov. Nekateri (Jaka) pa so imeli še težje. Čutiti je bilo, da smo nosili s seboj akumulatorje, generatorje in druge aparature za potrebe radio-telegrafske službe, ki naj bi jo organizirala Silvo Hrast in Andrej Babnik. Menda smo s seboj nosili tudi literaturo. Pravzaprav nismo vedeli niti za namen potovanja, niti za gradivo, ki smo ga prenašali.

Šestega aprila 1943 v poznih popoldanskih urah smo iz naselja Babne gore krenili na pot. Pod Ključem smo se pomikali še podnevi, v večernih urah pa smo peščili že mimo Horjula proti Rovtam in Žiberšam na Primorsko. Vodil nas je domačin, star partizan, Škrotnikov Jaka iz Žiberš. Na poti nas je spremljala burja, pomešana z mrzlim dežjem in s snežinkami ter nam brila v obraz. Hodili smo tik ob belogardi-

stičnih postojankah vso noč in se šele proti jutru ustavili pred Škrotnikovo domačijo v Žiberšah. V hiši in po vrtu smo postopali ves dan in pazili, da bi se ne srečali z belogardisti, ki so na tistem področju vsak dan patroljirali. Kurir Jaka je bil redok domačin, ki je do konca vojne ostal v partizanih. V tistem času pa je bil nepogrešljiv kurir, ki je vodil številne partizanske enote skozi obroče in mimo belogardističnih zased. Pri Škrotnikovih, starših kurirja Jake, smo se dobro najedli žgancev in se odpočili. Takoj zvečer smo krenili naprej proti Godoviču, prečkali glavno cesto in se proti jutru utaborili nekje blizu Črnega vrha. Jedli smo, kar smo imeli s seboj, in še podnevi nadaljevali pot mimo Idrijske Bele naprej čez grape do Mrzle rupe. Ustavili smo se ob robu Trnovskega gozda, kjer je taborila manjša partizanska enota. Na vsej poti smo se zavestno podrejali disciplini, hodili mimo številnih sovražnih postojank in v popolni tišini, da ne bi prišlo do spopada.

V Mrzli rupi smo se hranili kot gosti tamkajšnje čete in se odpočili. V tem času sem spoznal bližnjo okolico taborišča in si jo dobro zapomnil. Naključje je hotelo, da sem se čez kratko leto znašel v bolnišnici Pavli kot bolnik, kamor so me prinesli z zavezanimi očmi. Bolnišnico so zgradili prav na mestu, kjer je bivala takrat četa, o kateri je bil govor. Po okrevanju bi moral iz bolnišnice zopet z zavezanimi očmi. Dr. Pavli pa sem natančno opisal teren, kjer je bila bolnišnica, zato sem jo lahko zapustil, ne da bi mi zavezali oči. Pozneje sem hodil v bolnišnico še večkrat, ker sem bil na okrevanju v Vršah, ki so spadale v sestav bolnišnice Pavle, jaz pa sem bil odgovoren za delo okrevališča.

Iz Mrzle rupe smo nadaljevali pot skozi Gorenjo in Srednjo Trebušo ter Kobilico na Lazne nad Čepovanom. Da ne bi kompromitirali vasi, smo se utaborili v gozdu, vaščani pa so poskrbeli za prehrano. Naši enoti so se priključili še nekateri domači partizani, med temi tudi Stane Skok iz Gorenje Trebuše. Ponoči smo v majhnem loku obšli postojanko v Čepovanu in nekoliko višje nad vasjo zavili na cesto, ki pelje iz Čepovana v Lokovec. V Srednjem Lokovcu smo sredi noči prebudili nekaj domačih terencev in se z njimi podali v gostilno »Dopolavoro«, kjer smo nekaj pojedli in popili, plačal pa je general Avšič z lirami, ki jih je imel s seboj. Gostilničar je bil zelo prijazen in vesel, saj je dobil vse pošteno plačano. Bil pa je tudi partizanski zaupnik. Pred gostilno smo imeli stražo, kajti glasno smo se razgovarjali in peli partizanske pesmi. General Avšič in drugi funkcionarji pa so ta čas uporabili tudi za razgovore z domačini. Pozno ponoči smo nadaljevali pot.

Do Lokovca smo imeli vseskozi dobro zaledje gozdov. Na Lokovcu pa je bil teren manj ugoden za bojevanje in za taborjenje. Na kamniti kraški planoti, posuti z vrtačami, ni velikih gozdnih površin. Gozd in grmovje prekinjajo pašniki in njive, ki so ponekod ograjene s kamnitimi ogradami, da se tako lahko loči lastništvo. Tudi naselja so v tem delu Slovenije drugačna. Niso strnjena, hiše so raztresene po vsej površini lokovških gričev, kakor bi bile med seboj sprte. Spodnji, Srednji in Zgornji Lokovec se raztezajo na več kilometrih dolžine in širine. Zato smo partizani Lokovcem rekli Slovenski London.

V prvi svetovni vojni je tod in okoli Svete gore padlo dosti vojakov tudi zaradi obilice kamenja, ki v skladih pokriva zemljo. Zemlja je razmeroma skopa, zato se ljudje preživljajo še z drugimi deli. Zelo so razvili kovaško in žebljarsko obrt. Kljub siromaštvu pa so sila radodarni. Partizane so imeli za svoje in z njimi delili dobro in zlo. Nasprotnikov našega gibanja je bilo bore malo in ne glede na težavno zemljišče, so se tod enote stalno zadrževale.

Na Lokovškem smo imeli priložnost spoznati razliko med temi ljudmi in onimi v Dolomitih. Morala ljudi in verovanje v našo zmago je bila v Dolomitih spomladi 1943 močno omajana. Poleg izrecnih nasprotnikov našega gibanja, ki jih ni bilo malo,

Valerija Testenova v dneh po osvoboditvi. Demobilizirana je bila s činom poročnika

je bilo vsak dan več omahljivcev, ki so rahljali moralo tudi borcem. Marsikateri kmet je pred partizani zapiral kašče, čeprav niso bile prazne. Nasprotno pa je bila morala na Lokovškem zelo visoka in verovanje v osvoboditev neomajno, ki so jo narekovali narodni in socialni interesi. Ob pomanjkanju kruha so začutili še večjo potrebo po svobodi, po slovenski besedi in sploh slovenski kulturi. Take občutke smo imeli ob prvih stikih z domačini.

Ne glede na pasivnost tega področja ni bilo nikakega problema s preskrbo partizanov, ki jih je bilo tedaj vedno več, ker so se zbirali v odredne enote in pozneje v brigade. Naj navedem občutke ljudi, ki mi jih je pred kratkim zapisal lokovski rojak Mirko Šuligoj, sedaj predmetni učitelj, takrat še ne šestnajstleten fantič:

»Meseca aprila je prišla k nam vaša skupina in se utaborila na gozdni jasi med Bojnikom in Učjo. Prost dostop v taborišče za Bojnikom sva imela tudi jaz in leto dni mlajši Izidor Mokrin. Najin prvi obisk se ne da opisati. Videl sem junake, ki jim nihče ne more biti kos. Mavserke in zbrojevke, to je bilo za nas orožje v nasprotju s slabimi italijanskimi puškami.

Zvečer ste hodili k nam na kramljanje. Ob takšnih obiskih smo vselej domači oprezovali okoli hiše, da se ne bi k nam prikradel kakšen nepovabljen gost. Za nas so bili ti obiski nekaj nevsakdanjega. Slišali smo govoriti vojake-partizane v domačem jeziku. Ne da se opisati trenutkov, ko ste peli, »Soča voda je šumela«, »Stoji, stoji Ljubljanca«, »Slovenci kremeniti«, »Za vasjo je čredo pasla...« V nas se je porajalo čudo. Bilj ste tudi izbrani pevci. Skratka, bilo je lepo! Tudi za nas je bilo lepo, kadar smo okoli kamina posedali in peli. Peli smo uglajeno, saj smo trije že prepevali v dolomitskem sekstetu, Junoš, Nande in jaz, Jaka pa se je našemu petju hitro prilagodil. To so bili lepi trenutki sožitja partizanov z domačini, ki smo ga že dolgo pogrešali.

Poznavalci terena so nam odredili prostor za taborjenje ne daleč stran od osrednjega dela Lokovcev pri cerkvi. Utaborili smo se med hriboma Učja in Bojnikom na mestu, kjer je pred nami že taboril s svojo četo znani primorski partizan Nanos.

Do tukaj je prišla iz »Jugoslavije« vsa skupina z generalom Avšičem, z aktivisti, radiotelegrafisti in z obema Italijanoma. Po nekaj dneh pa smo se razšli. General Avšič je odšel na zvezo k dr. Beblerju, ki je bil tedaj sekretar pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko. Zanj je imel sporočilo tovariša Kardelja in CK KPS, da napravi vse potrebno za ustanovitev prvih dveh primorskih brigad, »Simona Gregorčiča« in »Ivana Gradnika«. Hkrati je imel tudi razgovore o pohodu obeh brigad v Beneško Slovenijo in o vojaških in političnih razmerah. Do tedaj nobeden izmed naše spremstvene patrolje ni vedel za poslanstvo generala Avšiča, niti za dolžnosti drugih tovarišev, ki so potovali z nami. Mislili smo, da se bo general Avšič kmalu vrnil in da bo skupno z nami nadaljeval pot. Še danes mi ni jasno, zakaj je potoval naprej proti Knežkim Ravnam, kjer je bil zbor V. brigade »Simona Gregorčiča«, brez naše patrolje. Verjetno so nekateri spopadi z Italijani, ki smo jih imeli na Lokovškem čez nekaj dni, prekržili našo nadaljnjo skupno pot. Z generalom Avšičem smo se dobili šele dan pred napadom na Kolovratu, o čemer bom pripovedoval pozneje.

Danilo Šorović in Cene Logar sta takoj krenila proti mestu, kjer se je zbirala Gradnikova brigada. Šorović je postal komandant brigade, dr. Logar pa je potoval z brigado kot inštruktor CK KPS.

Silvo Hrast in Andrej Babnik sta po nekaj dneh odšla v smeri proti Zgornjemu Lokovcu, Slapu in Sentviški gori. Veseli smo bili, da sta s skupino borcev odvlekla težke tovore, ki so do Lokovca obteževali naša ramena. Neznano kam so odšli tudi drugi naši sopotniki. Oba Italijana smo ponovno videli na pohodu v Benečiji, od koder sta bila skupaj z drugimi italijanskimi dezerterji (izpod pogorja Špik), poslana med italijanske partizane.

Naša patrolja je od primorskih partizanov dobila ime »jugoslovanska« četa in jo je še vedno vodil komandir Iskra. Nekaj časa smo bili v sestavu bataljona, ki je tedaj operiral po Lokovškem in se pozneje priključil Gregorčičevi brigadi. V našo patroljo je bil poleg Staneta Skoka iz Trebuše vključen še domačin Jožef Kuštrin-Pepč s partizanskim imenom Metod. Dodeljen nam je bil zaradi poznanstva terena.

Prihod Testenove družine iz Tolminskega Loma

Neposredno po prihodu naše patrolje na Lokovško se je k nam zatekla štiričlanska Testenova družina iz Tolminskega Loma. Poleg matere Marije in očeta Jožefa, ki sta bila stara že blizu petdeset let, je prišla v partizane še hčerka Valerija, stara osemnajst let, in sin Marjanček, star komaj štirinajst let. Vsi štirje so sledili sinu in bratu Baldomirju, ki je odšel v partizane že februarja 1943, še ne star sedemnajst let. V tistih dneh je bil nekje na Dolenjskem.

Starša sta bila bolj majhne in šibke postave, suhljata, zaradi mladosti pa sta bila tudi Valerija in Marjanček telesno vse prej kot pa kos naporom partizanskega življenja. Morali pa so oditi od doma, če so se hoteli izogniti zaporom in internacijam in morda še hujšim metodam, s katerimi so fašisti strahovali narodnoosvobodilnemu gibanju zveste ljudi. Še pravočasno so izvedeli, da jih mislijo Italijani aretirati.

V Tolminskem Lomu je ta družina posedovala majhno trgovinico in nekaj zemlje. V naslednjih dneh sta nam očka Jožef in hčerka Valerija pomagala pri rekviziciji lastnega premoženja, zadovoljna, da dobrine niso prišle v roke Italijanov.

Da bi nekoliko bolj osvetlil motive za odhod Testenovih v partizane in da bi opisal razpoloženje ljudi v Tolminskem Lomu do partizanov, bom od tod naprej upo-

Mirko Suligoj je imel komaj šestnajst let, ko je postal partizan

rabljaj podatke tudi iz dnevnika Valerije Testenove, ki ga je pisala vse od vstopa v NOV do konca vojne. Prav dogodke o delovanju ljudi za NOB pred prihodom naše patrulje v njihove kraje je opisala dokaj natančno, tako da bodo moje spomine samo še popestrili.

Svoj dnevnik začnjenja z občutkom bolečine, ker je morala skupaj z domačimi zapustiti dom in se predati v objem kruti resničnosti. Zapisala je: »Zunaj je žalosten poletni dan. Megla zagrinja nebo, tako da sonce ne more svobodno posijati na zemljo. V sobi sedim za mizo in premišljujem o človeški usodi pa mi pride na misel tudi moja usoda, obenem usoda vse naše družine. Kakšna je ta usoda?

Naj začnem z okornimi besedami in povem, kako je potekalo moje življenje v letih okupacije, pravzaprav od leta 1942 dalje. Marca meseca 1942 sem od daleč prvič videla partizane, čez dan pa sem pod našo hišo ogledovala sledi čevljev, ki so vsak dan močnejše zaznamovali do tedaj neizhojene steze. Ob določeni uri je vsak večer naš pes lajal. Takrat sem stekla v sobo in skozi okno sem opazovala sence partizanov, ki so hodili mimo hiše. Od takrat dalje je bila moja edina želja, da bi čimprej videla partizane in govorila z njimi.

V maju 1942 sem že vedela, kako se prvi partizani kličejo, kam hodijo, pozneje pa tudi, kako jim je ime. Živo vez med nami in partizani je spajal naš stric Stanko, ki je bil eden izmed prvih organizatorjev partizanskega gibanja in med najbolj aktivnimi terenci.

Petnajstega avgusta 1942 sem bila obveščena, da moram iti popoldne na sestanek mladine, ki je v tistem času začela organizirano delati za NOB. Zbrali smo se: Valerija, Marija, Ida, Marica, Dora, Milka Hojakova, Fani, Marija Malenčeva. Partizani pa so bili: Mitja, Zvonko, Metod in še nekaj drugih. Na sestanku sem prvič slišala peti »Internacionalo«, »Kosec koso brusi«, »Nabrusimo kose«, in druge. Tako se je začelo naše tesno sodelovanje s partizani. Od takrat naprej so stalno zahajali partizani k nam in sosedu Bevku-Andrejaču. Ni bilo večera, da ne bi bili skupaj.

Decembra 1942 sem že postala sekretarka mladine. Spoznala sem nove partizanske obraze, Triglava s Ponikev, Darka Muniha-Dušana (postal narodni heroj), Radka iz Idrije, Strleta iz Loške doline, fante z Vogerskega in Prvačine, Lojzeta (verjetno je to upokojeni polkovnik Lojze Nardin op. p.), Iztoka (= Ivan Turšič, op. p.), Bračiča in Miro, Poldeta in Ahaca (= Dušan Pirjevec, op. p.), Miloša, Stojana, partizanke Zmago, Faniko, Anico in še druge. Komisar je bil Lojze. Žal sem več imen pozabila. Spominjam se še štirih tovarišic, Francke, Ančke, Dragice in Vide. (Zadnje tri so po vsej verjetnosti doma z Notranjskega, in sicer: Anica Srimšek, poročena Kuhar, Dragica Braniselj, poročena Rome, in Vida Krošelj, ki je padla blizu Tolminskega Loma, op. p.)

Vedno mi bo ostal v spominu 12. november 1942. Takrat so Italijani napravili veliko hajko na našo planoto. Kot prva žrtev je padla bolna partizanka *Vida*, ob njej pa je bil ranjen *Malečev Stanko*. V tej hajki je bil ranjen tudi Strle iz Loške doline. Ta je ostal štiri mesece v naši oskrbi. Ranjenemu smo v skriti bunker nosili hrano vso zimo. Ta dan sta padla tudi dva *brata Maslo* z Ostrožnega brda v Brkinih.

Dne 9. aprila 1943 proti večeru je prišla v vas četa kvesturinov in jo obkolila. Med njimi je bil tudi kvesturin, ki smo mu zaradi hudobnosti nadeli ime Črni Jurij. Iz vasi niso pustili nikogar. Vsakogar na cesti so prijeli in ga odpeljali v hišo moje tete in ga zaprli v sobo. Teto in tri bratrance so že prej odpeljali proč. Štiriintridesetletnega strica Stanka in sestrično pa so imeli pod stražo v kuhinji.

Nekako okoli polnoči so prišli mimo stričeve hiše partizanski kurirji in so kot vselej poklicali strica, »Stanko!«. Ob tem klicanju pa so kvesturini planili iz hiše in streljali. Enega kurirja so živega ujeli, drugi jim je pobegnil, tretji pa je bil hudo ranjen. Ranjeni partizan se je s poslednjimi močmi priplazil na drugi konec vasi. Ko je omagal in ni mogel več naprej, se je raje ustrelil, da ne bi prišel živ v roke kvesturinov. Še prej pa je na njivi zakopal partizansko pošto, zavedajoč se, da jo fašisti ne smejo dobiti. S tem junaškim dejanjem je sovražniku onemogočil odkriti marsikatero partizansko skrivnost in prihranil represalije nad civilnim prebivalstvom. Tako je pošta po zaslugi herojskega borca prišla v roke partizanov.

V trenutku hajkanja za partizanskimi kurirji se je iz kuhinje skozi stranska vrata izmuznila moja sestrična, se pognala v beg in se rešila italijanskega mučenja.

Stric Stanko je potem občutil vso surovost italijanske soldateske, ki je bila posebno hrabra takrat, kadar je imela pred seboj zvezanega in nemočnega človeka. Strica so tako pretepli, da drugi dan ni mogel sam v avto, ampak so ga morali vanj odnesti kvesturini. Odpeljali so ga na nova zasiljanja in mučenja v zapore zloglasnega Coronea v Trstu. Razen strica Stanka so odpeljali v zapore še šestnajst ljudi, šest hiš je ostalo praznih. Čez nekaj dni so imeli kvesturini namen priti nazaj in odpeljati nas in še nekaj drugih, zato smo se po obvestilu dobrih ljudi še pravočasno umaknili v partizane.

Dvanajstega aprila 1943 se je začel pisati nov list v knjigi mojega življenja. Ta dan zvečer okoli desete ure smo s solzami v očeh zapustili domačo streho in odšli neznano kam. Prežeti smo bili s trdno vero in voljo, da nas fašisti ne smejo dobiti v roke in da se bomo borili proti njim kjerkoli in po svojih močeh pomagali k zmagi.

S pomočjo javke smo še tisto noč odšli v četo Dolomitskega odreda (to je bila patrulja generala Avšiča — op. p.), ki je takrat prišla na Primorsko in je taborila v gozdovih na Lokovškem, dve uri hoda od naše vasi. Tu sem prvega srečala Otona, Iskro, Sokola, Kebeta iz Cerknice (= pisec teh spominov), Slavca, Zmaga, Miloša ter Stojana in Habeta. (Oton in zadnja dva nista bila člana naše patrulje — op. p.) Takrat sem srečala tudi Kajtimira ter Iztoka, ki je kasneje padel. (Takrat sta bila na poti k zbirnemu kraju Gregorčičeve brigade pri Knežkih Ravnah, kjer se je brigada ustanavljala. Prevzela naj bi vodstvo brigade — op. p.)

Trinajstega aprila 1943 zvečer smo šli v našo vas in od nas prinesli v taborišče 150 kg riža, sol, krompir, 20 kg makaronov, sladkor in drugo. Po krompir smo šli še večkrat. Pri tem prenosu živeža je sodelovala tudi Avšičeva patrulja.

Dva dni po odhodu naše družine v partizane so prišli v vas Italijani in našo hišo izropali. Pobrali so vse, kar jim je prišlo prav. Preostalo pa so pobrali domačini. Pri sosedu smo imeli v reji prašiča, ki pa ga Italijani niso dobili. Zaklali in odnesli smo ga partizani. Ker je bil masten in težak okoli 150 kg, smo se nekaj dni pošteno mastili. Skoraj vse naše pridelke in zaloge iz trgovine smo pobrali partizani, pohištvo in še celo okna v hiši so pobrali Italijani in nekateri domačini. Tako smo postali pravi proletarci.«

Do tu sem uporabljal zapise iz dnevnika Valerije Testenove neiztrgano, le nekoliko dopolnjene in popravljene. Ker pa se zapisi v dnevniku dotikajo tudi poznejših dogodkov, zlasti pohoda v Beneško Slovenijo, bom beležke iz dnevnika še s pridom uporabljal.

Po prihodu na Lokovško smo spoznali nove obraze partizanov. Že na poti od Črnega vrha nad Idrijo smo srečali Ivana Turšiča-Iztoka in če se ne motim, tudi Alberta Jakopiča-Kajtimira. Na Lokovcu smo se z njima ponovno srečali nekoliko pred odhodom obeh v novoustanovljeno brigado. Spoznali smo se še z Antonom Ferjančičem-Zvonkom, Tončkom Kosovelom, s Simonom in drugimi primorskimi partizani. Z njimi smo sodelovali v dveh spopadih z Italijani. Še prej je naša patrulja nekaj dni zapovrstjo hodila ponoči v zasedo proti Čepovanu, od koder je podnevi večkrat prišla italijanska patrulja in se zadrževala v Srednjem Lokovcu. Mi smo hodili v zasedo ponoči in upali, da bomo sovražnika iznenadili, a nismo imeli sreče. Italijanski vojaki so ponoči raje tičali v postojanki, iz katere so šli ven le takrat, kadar je bilo v njej več vojaštva.

Naša patrulja se je imenovala »jugoslovanska četa«. Bila je skupaj z enoto primorskih partizanov, ki je štela morda nekaj več kot trideset borcev. V spominu mi ostaja skupen boj na hribu Grudnica. Zaradi vse večje koncentracije partizanov, ki so odhajali v novo ustanovljeni brigadi, so tudi Italijani okrepili svoje enote in z njimi manevrirali po Banjški planoti. Vsak dan smo zato pošiljali patrulje in izvidnice, da nas ne bi iznenadili.

Devetnajstega aprila 1943 smo z vrha Grudnice opazovali okolico pod seboj. Bilo je lepo in sončno vreme. S terena nismo dobili o sovražnikovih premikih nobenega obvestila. Skupina partizanov, v kateri smo bili v večini iz »jugoslovanske čete«, je nenadoma opazila, kako se po dolini pomika italijanska kolona. Na nasprotni strani našega hriba pa smo opazili večjo pobočno zaščitnico. Ura je bila že okoli treh popoldne in v tem času se Italijanov niti najmanj nismo nadejali. Kljub presenečenju pa se spopada nismo bali, saj smo jih imeli tik pod seboj. Razen dobrega pregleda pa smo imeli še iz kamna zložene barikade, vkopane bunkerje še iz prve svetovne vojne. Pozorno smo opazovali premike italijanske kolone v dolini, oddaljene le kakšnih tristo metrov od naše zasede. Razmeroma hitro se je kolona pomikala proti Zgornjemu Lokovcu in najbrž naprej proti Mostu na Soči. Bili smo pripravljeni na

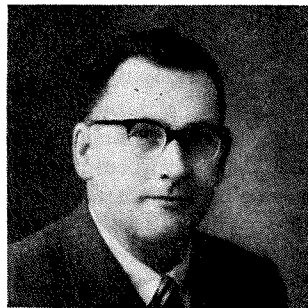
strel in čakali. Tedaj je v dolini nenadoma zaropotalo. Začuden smo se izpraševali, kako so nas mogli Italijani zapaziti, kajti bili smo dobro zakriti. Okrog nas je bil teren porasel z grmiči, line bunkerjev pa smo maskirali z vejami, ki so bile že nekoliko ozelenele. Med streljanjem italijanskih vojakov pa smo opazili, da so bili oni še bolj presenečeni. Strnjeni v koloni so se čudno obnašali, kričali so in tekli za nekom v dolini pod nami. Srečno jim je odnesel pete in na desni strani naše zasede dobil kritje v vrtačah in skalovju. Mi smo prvotno mislili, da so bili prvi strelji namenjeni nam, zato smo udarili po njih. Tako so Italijani našo zasedo slučajno odkrili. Italijanska pobočnica se je znašla šele po nekaj minutah našega streljanja in obrnila mitraljeze in puške na položaje naše zasede. Šele tedaj smo začutili, da so svinčenke namenjene tudi nam. Naši napadi in dobro merjeni zadetki so med Italijani povzročili paniko, zato so se iz kolone v dolini hitro pognali v breg onstran naše zasede. Seveda smo tudi mi dobili okrepitev z borci, ki so taborili nekoliko nižje od nas v zavetju hribovja Grudnice. Niso pa imeli dela. Naenkrat smo na obeh straneh prenehali streljati in nastala je tišina. Nekaj minut je bilo napeto kakor ozračje pred nevihto. Tudi Testenov psiček je utihnil, čeprav je med spopadom ves čas lajal. Skupaj s Testenovo družino je prišel k nam in je bil njen neločljivi spremljevalec. Pričakovali smo organiziran premik sovražnikov proti našim položajem in obkoljevalni manever, toda zgodilo se ni ne eno ne drugo. Ta predah je izkoristil partizan Simon, ki je stoje in v dobri italijanščini začel govoriti italijanskim vojakom o boju proti fašizmu, o svobodi in cilju OF, ob koncu pa pozival vojake naj se nam priključijo. Čeprav so bili italijanski vojaki oddaljeni od nas le dobrih tristo metrov, med govorom Simona ni nihče streljal. Nekoliko pozneje so Italijani namenili proti našim položajem nekaj rafalov, pričakujoč novih sil. Po dolini so z vseh strani brneli kamioni, da bi okrepili Italijanom vojaško moč, nam pa da bi onemogočili preboj. Okrog Grudnice daleč naokrog so postavljali zasede in jih še okrepili, da bi se jim mi ponoči ne izmuznili.

Še pravi čas, ob popolni tišini, smo izbrali umik v pravo smer. Včasih je partizanom pomagal pri iznajdljivosti tudi instinkt in ne samo razum. Umaknili smo se, ne da bi sprožili en sam strel. Še Testenov psiček je bil miren. Morali pa smo se ga tudi mi izogibati. Preveč je bil navajen na Testenovo mamo, ki jo je venomer spremljal in tudi spal pri njej. Če se mu je kdo izmed nas preveč približal, je zarenčal in hitro pokazal svojo pasjo naravo. Zato smo ga takoj po tem boju odstranili.

Srečno smo obšli vse italijanske zasede in se utaborili po nekaj urah hoda proč od mesta spopada prejšnjega dne. Že zarana smo slišali od daleč grnenje topov in minometalcev, pomešano z ognjem iz strojnic in pušk. Na hrib Grudnico so italijanski vojaki namerili pravi frontalni napad, kakor da bi bilo na njem stotine partizanov. Po nekajurnem napadu so »zavzeli« naše položaje in tam niso našli niti enega partizana.

Isti dan proti večeru sta nas obiskali dve terenki in nam povedali, da so Italijani ponoči in zjutraj navsezgodaj pripeljali več kamionov vojakov in kvesturinov ter govorili, da bodo pobili in polovili »tistih tristo« partizanov, ki jih imajo obkoljenih že vso noč. Za Italijane pa se je po sodbi domačinov in partizanov italijanska vojaška akcija klavrno in smešno ponesrečila. O »ribellih« ni bilo ne duha ne sluha, kot bi se vdrli v zemljo. Po močnem ognju iz vseh vrst orožja so Italijani »zasedli« le prazne položaje.

(Nadaljevanje)

France Škerl

Edinstvenost znanstvene resnice

V letih po vojni se je vse do današnjega časa postopoma vedno bolj razvijalo raziskovanje našega narodnoosvobodilnega boja. Do danes je nastala že obsežna literatura, ki nam jo izpričujejo tudi že napisane bibliografije. Če bi vsa napisana dela razvrstili po kronološkem redu, bi videli, da je v tem obdelovanju izražen tudi že določen razvoj. Pri tem pa ne mislim na razvoj po zvrsteh napisanih del, npr. spominska dela, izdajanje virov, popularno prikazovanje naše preteklosti in posebej dela znanstveno raziskovalnega značaja, temveč po vsebinskem bogastvu, ki so ga zajela napisana dela. Gotovo obdelave niso vse enake, vse tudi niso na ustrezni višini. Ni pa dvoma, da so mnogi avtorji pokazali izredno voljo in napor, da bi ustvarili kvalitetna zgodovinska dela o naši preteklosti. V letih po vojni so zrasle nove generacije raziskovalcev, ki na dobo NOB gledajo drugače kakor njeni neposredni udeleženci. Obdobje NOB jih zanima kot zgodovinski proces, ne pa kot sklop akcij, v katerih bi bili sami sodelovali.

Raziskovalci zgodovinskega procesa se zavedajo, da študij procesa raste iz študija virov, viri pa so mnogovrstni. Včasih jih je malo, včasih jih je veliko. Včasih govorijo neposredno o kakem dogodku, včasih šele po spominu udeležencev. Toda spomini so večkrat zelo nepopolni, površni ali pa pravo podobo celo zamegljujejo. Posebno hudo je tedaj, če se izkaže, da so taki memoarski viri celo edini vir za določeni konkretni dogodek. Kje je resnica in kaj je resnica, se v takem primeru sprašujejo raziskovalci. Zdi se jim, da je v takem primeru prišlo na kocko vse njihovo strokovno znanje o virih in uporabi virov za prikazovanje preteklosti. Večkrat izhoda resnično ni lahko najti, včasih je dvomljiv, lahko pa se zgodi, da ga sploh ni. Naj obračamo vir kakorkoli, nič nam ne pove oziroma ne tistega, česar si želimo.

Iz študija virov raste spoznanje o zgodovinskem procesu, spoznanje o resnici. Znanstveni resnici! Ni vsaka resnica znanstvena resnica. Pri zgodovini raste iz metode uporabljanja virov, ko iz medsebojnega primerjanja skušamo priti do spoznanja objektivnih dejstev, to se pravi do spoznanj, ki naj obvezujejo vsak razum in veljajo za vse.

Pri iskanju resnice je silno važna metoda, ki jo uporabljamo v procesu iskanja. Zelo hitro lahko vidimo, ali nas ta metoda podpira ali nas pa zavira. Pri iskanju resnice ne smemo poznati predsodkov. Ti so dejansko največja ovira, kadar hočemo neko stvar spoznati tako, kot je. Predsodki so izraz subjektivnih sil v naši notranjosti, ki nas ovirajo, da bi se dvignili na višji nivo in obvladali zavestni značaj dejstev, ki sicer otežujejo objektivnost. Subjektivne sile v nas se prizadevajo, da znanstvenemu

izsledku pritaknejo neznanstvene nagibe. Pri iskanju znanstvene resnice je zato silno važno, da čimbolj nevtraliziramo osebne interese pri spoznavanju in ugotavljanju objektivnih dejstev. To pa nikakor ni tako lahko.

Ne smemo pozabiti, da gre pri zgodovinskem procesu za človeka, za njegovo svobodo in njegovo angažiranost v osebni in družbeni zgodovini. Tega faktorja tudi pri raziskovanju procesa ni mogoče izločiti. »Zgodovinska veda se poraja iz vprašanj, ki jih preteklosti zastavljajo ljudje, ti pa še naprej žive in ustvarjajo.« Zato je že v svojem nastajanju subjektivno pobarvana, saj nosi pečat interesne usmerjenosti raziskovavca in urejevalca dejstev v skladno in logično celoto. Ne vpliva samo raziskovalec na prikazovanje procesa, temveč vpliva na raziskovavca tudi čas, v katerem ustvarja, in skupnost ljudi, iz katerih in za katere ustvarja. Meje med temi vplivi pa so lahko zelo različne.

Spriči takih dejstev ne smemo raziskovalnega dela na zgodovinskem procesu jemati enostransko. Ne smemo si misliti, da je rezultat zgodovinarjevega dela nekakšna legenda, daleč od stvarnosti, prav tako pa tudi ne, da se z enkratno razpravo da rešiti vse. Z novim gradivom in z novimi aspekti se zgodovinski problemi rešujejo vedno širše in globlje. Toda na poti do tega cilja nevarnosti za zgodovinarjevo delo ostanejo. To so nevarnosti za objektivnost, za znanstveno resnico. Kriva je tega človekova angažiranost v procesu. Človek pa je merilo vsem stvarjem, so rekli stari Heleni. Zato je v zgodovinski znanosti zelo težko nevtralizirati človeške vplive. V celoti pravzaprav nemogoče.

Zaradi človeškega deleža v zgodovinskem procesu je tudi v raziskovanju vedno prisotna tudi subjektivnost človekovega ravnanja in ocenjevanja zgodovinskega procesa. Ta subjektivnost vpliva na več praktičnih dejavnikov. Navedimo nekaj primerov, v katerih je človekova subjektivna navzočnost jasno razvidna.

Iz vsakdanjega življenja vemo, da ljudje ne zapišejo vseh podrobnosti iz zgodovinskega dogajanja, temveč le tisto, kar se jim zdi pomembnejše. Ko pa zgodovinar zbira gradivo za svojo razpravo, zopet ne povzame vseh dokumentov, ki so o konkretnem procesu nastali, temveč le pomembnejše, to je tiste, ki pojasnjujejo njegov temeljni cilj, ki ga želi doseči s člankom, monografijo, razpravo itd. Toda kdo more zanikati, da bi kdo drugi ne izbral drugačnih dokumentov. Vsak ima bolj ali manj svoj ključ pri izbiranju. Kdo more trditi, da ta ključ ni pod vplivom vsake konkretne osebnosti posebej. Izbiranje različnih dokumentov povzroča tudi navajanje neenakih dejstev. Pri tem pa tu ne mislimo na razne zvrsti prikazovanja zgodovinskega procesa, npr. zgodovina te in te vojaške enote ali zgodovina določene ustanove. Tu so razlike same po sebi razumljive. Gre za dokumente iste teme. Tu je problem. Tu se nam pokaže vpliv raziskovalnega subjekta. Kaj pa znanstvena resnica ob njem? Ali mora biti absolutna?

Iz vsakdanje prakse zgodovinarskega dela vemo, da raziskovalci za svoje razprave uporabljajo dokumente (vire), ki so nastali več ali manj let prej, ko jih oni uporabljajo kot vir za svoje namene. Gre za gradivo, ko raziskovalci nimajo več neposrednega dostopa do konkretnih zgodovinskih dogodkov ali gre vsaj za večjo distanco. Na temelju takih virov zgodovinarji rekonstruirajo zgodovinski proces, to je, dogodke med seboj povežejo in jih po potrebi tudi komentirajo. Toda preden zgodovinski dokument razlagajo, se morajo vprašati, kako jih je razumeti. Od tega je namreč odvisno takšno ali drugačno razlaganje dokumenta. Kdo more zanikati, da to dejstvo, namreč kako razumeti konkretni dokument, ne more bistveno vplivati na tako ali drugačno rekonstrukcijo zgodovinskega procesa. Na znanstvenem posvetovanju, ki ga je priredila januarja 1972 v Ljubljani skupnost institucij za preučevanje novejš

zgodovine jugoslovanskih narodov, je eden od diskutantov na izvajanje drugega diskutanta izrekel zelo značilne besede. Nisem mislil, da je tiste dokumente mogoče tudi tako razumeti, je rekel. Diskutant je s tem pokazal na silno važno dejstvo, da je določene vire mogoče razumeti tako ali tako. Pravzaprav se take razlike pojavijo v glavnem šele po določeni razdalji od nastanka konkretnega dokumenta, ko novi razvoj zabriše prvotni milje, v katerem je »sporni« dokument nastal. Ne glede na to pa naš primer opozarja, da se mora vsak raziskovalec pri konkretnem dokumentu vprašati ne samo, kaj dokument pove, temveč tudi, kako je dokument razumeti. Ni treba dvomiti, da je od tega odvisna zgodovinska resnica določenega procesa.

Posebna stopnja v raziskovavčevem delu nastopi, ko dejstva, ki jih je spoznal pri študiju dokumentov, poveže v logično in smiselno celoto, ki kaže notranjo povezavo dogodkov in njihovo medsebojno odvisnost. V tej sintezi dobi vsak dogodek svoje mesto. Pravzaprav moramo pravilneje reči, da je avtor sinteze tisti, ki posameznemu dogodku ali tudi kompleksu dogodkov določi njegovo mesto. S tem celotno dogajanje natančno opredeli. Seveda je pri tem upošteval vse momente vzročnosti in zakonitosti dogajanja. Toda kdo more zanikati, da je taka povezava vendarle v večji ali manjši meri avtorjeva podmena. Ni namreč dokaza, ki bi zagotovil, da je taka podmena absolutno pravilna. Zgodovinar namreč ne more svoje podmene preveriti s preskusom, kakor to stori kemik ali fizik. Zgodovinar ne more svojega predmeta tako objektivizirati kakor kemik ali fizik. Vpliv subjekta je pri zgodovinarjevi raziskavi močnejše povezan z objektom. In znanstvena resnica v tem procesu? Nedvomno je njena objektivnost potrjena večjim nevarnostim subjektivizma izven sebe.

Zgodovinarski raziskovalci jemljejo za predmet svojih raziskav zgodovinski proces. V jedru tega procesa je človek, zato zgodovinarski raziskovalci raziskujejo človeka v okviru zgodovinskega procesa. Videli smo, da je tako raziskovanje zelo težko, ker je potrjeno nevarnostim, ki izhajajo iz subjektivizma. Da bi si zgodovinar olajšal objektivnejši pristop k predmetu svojih raziskav, se je moral zateči k časovni odmaknjenosti dogodkov, ki jih želi raziskovati. To je storil iz objektivnih potreb, ker mu samo časovna odmaknjenost omogoča, da se dvigne nad vsakdanji nivo in da bolj nepristransko pogleda na človeški razvoj. Seveda ima časovna odmaknjenost tudi neugodne posledice, predvsem v tem, da raziskovalcu delno ali v celoti onemogoča neposredni dostop do zgodovinskih dogodkov, kakor daleč je pač raziskovalec segel nazaj. Časovna odmaknjenost postane posebno usodna, če ljudje o svoji dejavnosti niso zapustili dovolj dokumentov. K sreči doba NOB še ni tako daleč, da bi ne mogli manjkajočih virov vsaj delno nadomestiti z živimi izjavami. Toda čas tudi zanje teče in se bo kmalu iztekel. Ne glede na tako prehodno korist je pa potreba časovne odmaknjenosti evidentna, ker omogoča pogledati na zgodovinski proces bolj strnjeno in v večji celoti. Tak pogled izloča ali vsaj zmanjšuje vplive subjektivnosti, pospešuje pa možnost objektiviranja zgodovinskega procesa kot raziskovalnega predmeta, čeprav do kraja ne more priti.

Ali morejo navedene razlage koristiti znanstvenemu raziskovalcu našega narodnoosvobodilnega boja? Nedvomno! V njih gre za probleme in težave, s katerimi se bolj ali manj srečuje sleherni raziskovalec narodnoosvobodilnega boja, zlasti pa tisti, ki hoče prodreti globlje v bistvo narodnoosvobodilnega procesa. Razume se, da vsak človeški proces kaže poleg sončnih tudi senčne strani v svojem poteku. Tega ni mogoče zanikati, čeprav je ljudem, ki so določen boj vodili ne samo z vso požrtovalnostjo in vdanostjo ciljem določenega boja, temveč tudi z izrednim idealizmom, nerodno, da mora objektivni zgodovinar spregovoriti tudi o njihovih stranpoteh in celo zablodah.

Zgodovinska znanost, ki bi tega ne storila, bi ne bila več znanost, čeprav se še kako zaveda, da ni mogoče vsega povedati ob vsakem času. Tudi zgodovinska znanost raste in širi svoja spoznanja in s tem sama sebe dopolnjuje in izpopolnjuje. Silno važna je pri tem metoda, ki jo uporablja. Toda cilj vsake metode, če hoče biti znanstvena, mora biti iskanje resnice. Povojno delo na zgodovinski znanosti je pokazalo, da je marksistična metoda čudovito sredstvo pri iskanju resnice. Resnica pa velja toliko, kolikor se otrese in premaga subjektivne vplive na prikazovanje določenega procesa. Pri iskanju resnice ne sme odločati nobena taka sila, ki resnico krivenči ali jo vsužnji vzporednim silnicam, ki žele objektivni zgodovinski proces uporabiti za utemeljitev svojih ambicij. Nekateri so v anketi izrekli nezadovoljstvo zaradi pomanjkanja znanstvene kritike. Glede na naše razpravljanje lahko rečemo, da v vseh takih ljudeh živi strah v subjektivne sile, ki so se vtihotapile v znanstveno razpravljanje o določenih problemih. Ti 'tihotapci' res ne vedo, kaj je znanstvena resnica v procesu znanstvenega raziskovanja. Popolnoma pravilno jim je zaklical Vojmir Kljaković: zgodovina ni umetnost in posebna spretnost, temveč je resnica o preteklosti. Ta bo vplivala na naše in poznejše generacije le, če bo nepotvorjena in pristna. Drugače zgodovina ni resnica in zgodovina brez resnice ni zgodovina.

Jože Šmit

Požgana vas

*Teman in poln prsti
sel sem na borov panj
sredi požganih gmajn,
veter me z dimom duši.*

*Toda, čemu sem obstal?
Dokler vasi gore,
človek naj več ne ve,
kdaj je nazadnje spal.*

Emil Cesar

Književnost narodnoosvobodilnega obdobja in njeni stiki s tujino

Nagibi za prevajanje so bili različni. Domnevam, da so bili poglobitvi vsaj troji: Splošno zanimanje za življenje in odpor proti okupaciji. Globlje poznavanje vojnega življenja pa vzbuja svojsko spoštovanje in občudovanje slovenske trdoživosti, enega najmanjših narodov v Evropi, zlasti, ker se je tako uporno zoperstavljal na strateško izredno pomembnem ozemlju kot je Slovenija. Mimo informativnih poročil, omogočajo prav literarna, kar najgloblji vpogled v delo, življenje in mišljenje nekega naroda. Prevajajo iz spoštovanja do trpljenja slovenskega ljudstva med okupacijo. Morda pa prevajajo tudi zaradi pomanjkanja (vsaj v vojni) lastne literature, z določeno idejno in nacionalno usmerjenostjo. Tudi zaradi tega lahko posegajo po delih drugih narodov in skušajo z njimi doseči v lastnih vrstah določene cilje in zapolniti občutne vrzeli, saj vemo, da je za dosego lastnih ciljev pomemben in dovolj zgled. Taka ugotovitev pa nas ne sme čuditi. Zoperstavili smo se sovražnikovemu sklepu, da nas uniči. Prisotnost teh ciljev tudi v naši zavesti, je izoblikovalo v slovenskem ljudstvu nekatere nove in zgodovinsko pomembne karakterne lastnosti kot: bojno zavzetost, idejno soglasnost, podrejanje osebnega življenja skupnosti, odločnost graditi novi lik človeka na trajnih etičnih načelih. To so torej lastnosti, na katerih temeljih so zrasle državnostne lastnosti zdajšnje dobe slovenske zgodovine. Tak lik, ki je značilen za narodnoosvobodilno obdobje, je ostal, ob še tako osebno obarvanih črtah literarnih izpovedovalcev, vedno premalo avtentičen s težnjami našega človeka v teh dneh, premalo obtožujoč in tehten. Prav tak lik pa je bil v podobnih vojnih preizkušnjah zanimiv za druge narode.

Načrtno prebiranje literarnih del drugih narodov iz let okupacije in odpora proti fašizmu, razkriva, da so le-ta prežeta predvsem z miselnim odporom proti vsiljenosti življenjskega nereda in z individualnim in zato manj učinkovitim odporom zoper njega. Predvsem pa manjka prekaljenega oboroženega borca, tistega, ki se je enakovredno spopadel s fašistično oboroženo silo, tistega, ki je pripeljal tak odpor do učinkovitega vrhunca. Če pa je tak odpor bil, je bil v primeri s slovenskim in jugoslovanskim, manj revolucionaren in zaradi različnih idejnih vodenj odpora manj premočrten in manj učinkovit. Prav takega vzravnane prikazovanja markantnega bojevnštva pa v slovenski vojni beletristiki ni manjkalo. Trditi moremo, da je bilo tako opisovanje v slovenski književnosti v primeri z drugimi motivi,

v prepričljivi večini. Večina je opisovala oborožen boj. Vrednost takega prikazovanja je bila silno pomembna, saj so z vso zgovornostjo, čeprav kot posamezniki, avtentično (tu vidimo praktični primer upravičene kritičnosti ljudstva, kar sem že večkrat poudaril tudi v Borcu, do posrednega prikazovanja našega boja) predstavljali karakteristične lastnosti našega boja. Poznavanje te književnosti bo odkrilo polnokrvno podobo slovenskega naroda kot bojevnika. Dragoceno zato, ker ohranja, kljub vojni, vse lastnosti svojega nacionalnega značaja, kakršnega, na primer, z vso umetniško prizadevnostjo, prikazuje partizanski prozaist Bogo Flander-Klusov Joža (za primer vzemimo samo črtici Kurirja Tineta zadnja pot in Meja). Slovenska vojna književnost tudi v najbolj preprostem opisu, ni izraz individualnega odpora, temveč učinkovitega kolektivnega, sposobnega zahtevnih bojev in zato tudi zmag.

Pomembni posredniki slovenske borbene neuklonljivosti, hkrati pa tudi vsebinsko podobne izpovedi tako med rodnimi sotrpini kot med zaporniki, predvsem med interniranci tujih narodov, so bili slovenski književniki v raznih nacističnih taboriščih, razsejanih po Hitlerjevem tretjem rajhu. Že površno poznavanje teh razmer, nam brez posebnega dokazovanja vsiljuje prepričanje, da je prišla aktualna slovenska vojna izpoved, izvirajoča iz pereče trenutne situacije, prav v taboriščih v najširši osebni stik s tujci. Tudi ona je bila izraz tistega bojevnštva, ki je karakteriziral v daljni tujini nekompromisno bojno zagnanost v domovini. Hkrati je bil tak odpor zelo razsežen in izraz najučinkovitejše oblike neuklonljivosti, ki je bil v danih pogojih sploh mogoč. Posredovali so jo na različnih ilegalnih prireditvah, pripravili so jih slovenski književniki, katerih so se udeleževali med drugim taboriščniki tujih narodnosti. Njen trajnejši vpliv pa odkriva predvsem bolj osebno ustvarjen stik z njenimi avtorji. Spomini Katje Špurove na ta čas odkrivajo dragoceno globino tega literarnega poslanstva. Pripovedovanje, da so sojetnice, ne le Slovenke, ob nedeljah posedle »po pogradih in ob pesmi vsaj za hip pozabile« na svoje trpljenje, dokazuje, da so prišle z njo v bolj intimni stik, kar je bilo mogoče doseči le s številnimi, kolikor toliko rednimi stiki in pa z osebnimi kontakti, s posamezniki slovenske narodnosti ali drugih narodnostnih skupin, temelječih na medsebojnem vsestranskem spoštovanju. V boju za vsakdanji obstanek je ta pesem budila in ohranjala v ljudeh njihovo človečnost. Izpoved se tesno naslanja na doživetja, zato je podoba često mrakotna, omejena predvsem na obtoževanje povzročiteljev in opisovanje tujega in lastnega trpljenja. Zato si včasih ne pomišlja razkriti, kot edina v narodnoosvobodilni književnosti, z vso iskrenostjo najgloblja pesimistično navdahnjena spoznanja, zlasti v težkih trenutkih. Kljub temu pa je bil trenutno njen največji pomen v širokem osveščanju trpečih. Pomeni jim več kot samo obtožbo ene izmed oblik vojnega trpljenja, saj ne budi optimizma le s svojo, v bodočnost uprto vsebino, temveč pomeni del tistih teženj, ki teže v človeku za lepim, ga delajo srečnega in ohranjajo. Primer Katje Špurove dokazuje to. Zato je našla slovenska literarna taboriščna izpoved zveste poslušalce, le-ti so jo prepisovali in jo prevajali. Predvsem so to taboriščniki ruske, poljske in češke narodnosti. Zategadelj bi predvidevali, da so jo tudi lastniki že v času njenega nastanka, posredovali svojim rojakom. Povsem razumljivo, da v taborišču ni mogla biti publicirana, ne bi pa mogli trditi, da se kaj takega ne bi moglo zgoditi v povojnem obdobju. Vendar pa tega prevajalskega deleža, četudi bi se ga že lotili, ne bi mogli kmalu preceniti.

Čeprav bi mogli podobne primere kot smo jih našli, odkriti skoraj med taboriščniki vseh narodov, pa pripada svojsko mesto posrečeni obliki posredovanja

aktualni pesmi Franceta Filipiča. Bil je med redkimi, ki mu je uspelo uporniško misel mladega naroda, grajeni na splošno priznanih etičnih načelih, legalno posredovati z velikim učinkom kot opomin vésti različnim značajem tujih poslušalcev. Prav neverjetno je, da se je mogla, tako na človeško etiko oprta, v dobro zazrta pesem, legalno priboriti mesto v uradno ustoličeni krutosti, brezvestnosti in amoralnem blatu.

Pomen ilegalnega literarnega ustvarjanja v taboriščih je bil vsestranski. Budil in ohranjal je vero v zmago nad fašizmom; kljub nasilju je vzpodbujalo človeka v vztrajanju pri dobrem; je najprepričljivejši dokaz spontanega, tudi oboroženega odpora proti nasilju; je živ primer, da ni tako pisanje propagandno, kar smo radi, v nepoznavanju problema ali s kakim drugim namenom, podtikali tistemu književnemu ustvarjanju, ki je nastajalo v svojih razmerah v enotah narodnoosvobodilne vojske, saj moremo tudi v takih okoliščinah pobujeno literaturo kot je taboriščna, upoštevati v književnosti odpora. Toliko prej, ker se je tak avtor znašel na istih pozicijah kot partizanski borec ali ilegalec. Kot v domovini pod vplivom partizanstva, postane tudi v tujini literatura najmočnejša izpovedna sila ljudskega gorja, prav s tem pa tudi njegova glasnica, z vsestranskimi zahtevnimi in odgovornimi dolžnostmi. Zato nudi pri posameznih književnikih celo bistveno dopolnjujočo podobo njihovega literarnega opusa; po vseh objavljenih pričevanjih pa bi tudi sodili, da je ta izpoved po opisnosti še najmanj fragmentarna, saj s svojo zgovornostjo dokaj dobro podaja dovolj zaokroženo podobo silnega in vsestranskega trpljenja.

*

Zaradi razumevanja časa v obdobju vojne, ki ga je po eni strani zapolnjeval naš narodnoosvobodilni boj, smo se namerno nekoliko izčrpnje ustavili ob karakterističnih lastnostih tega obdobja slovenske zgodovine. Namenoma zato, da nam bo razumljivejša slovenska literarna tvornost v istem času. Tudi ugotovitve pa ne veljajo samo za njo, temveč še za marsikaj drugega — ne le za različne načine umetniškega izpovedovanja — kar je nastalo v istem obdobju. Hkrati pa moremo po njej, sicer v skopih obrisih, vendar s tehtnimi in preverjenimi trditvami o podobnih literarnih prizadevanjih v tujini, ocenjevati tudi literaturo drugih evropskih narodov v istem obdobju. Kljub naši kritičnosti, ki smo jo že nekajkrat izrekli, precenjujoč vojne rezultate tudi z današnjimi mirnodobnimi merili, kar sicer ni pravilno, pa moremo, ob upoštevanju vseh navedenih in objektivnih možnosti ugotoviti, da so bili v ožjem in širšem pomenu rezultati stikov slovenske književnosti s tujino, obsežni. Če upoštevamo vse navedene pogoje in vzroke, moremo celo trditi, da so bili dosežki, kljub vsemu — k temu sodijo tudi poskusi, ki niso uspeli, kajti tudi to moremo pripisati med uspehe, številni. Zlasti, če upoštevamo, da je bilo delo slovenskih književnikov v tem obdobju, namenjeno nam, Slovencem. In ker je bila ta literatura namenjena nam, je velik, celo nepredviden uspeh, da so jo prevajali, zlasti, ker takih zavestnih posredniških teženj med vojno, zaradi specifičnosti našega boja, nismo gojili. Prav zaradi tega moremo trditi, da smo priče razgibanemu prizadevanju posredovati literarne začetke, ki so bili, hkrati z vso dokumentarnostjo, podprte vojne podobe slovenskega človeka. Prevajali so jo zaradi avtentičnega prikazovanja našega boja, boja za ohranitev splošnih etičnih vrednot, zaradi resničnih hotenj, ki so vodila ta boj pri nas. Hkrati pa so bila ta hotenja istovetna s podobnimi hotenji in bojem drugih narodov.

Pomembnost prevedenih dosežkov je toliko večja, ker načrtnosti z naše strani, zaradi že navedenih vzrokov, nismo mogli pričakovati. Zaradi vsega tega lahko

trdimo, da smo priče razgibanemu posredovanju literarnih dosežkov in dokumentarno podprte zgodovinske podobe slovenskega vojnega človeka ter njegovih bojnih naporov. Ne moremo sicer povsem trditi in postavljati kot pravilo, vendar temelji prevajanje posameznih del iz slovenske književnosti na že pred vojno ustvarjenih prevajalskih zvezah, simpatijah posameznih prevajalcev do slovenskega naroda ali na tesnejših stikih posameznih narodov s Slovenci (npr. Čehi).

Tudi prevajanje v slovenščino vzbuja spoštovanje, zlasti, ker tega v narodno-osvobodilnem obdobju nismo načrtno gojili. Taka trditev skoraj v celoti drži za čas do 1943. leta.

Se največ načrtnosti bi pripisovali poslanstvu partizanskih enot, ki so razširjale svoje vojaške operacije tudi na ozemlje zunaj slovenskih nacionalnih meja. Precej dela so opravile predvsem zato, ker so se pri svojih kulturnopolitičnih manifestacijah posluževale izključno slovenske vojne literature. Vzrok, da je bil njihov uspeh tako velik, moremo iskati tudi v tem, da so bili naši tedanji eksistenčni cilji, uprti v sedanost in bodočnost, povsem avtentični s cilji tistih narodov, katerim so jih posredovali. — Nič drugače ni bilo v taboriščih.

Ob koncu samo še to: Slovenski medvojni literarni stiki v ničemer ne zaostajajo za podobnim delom drugih narodov v istem obdobju. Sam sem celo prepričan in upam, da bom mogel kdaj to podrobneje osvetliti, da je prav tako delo iz malega slovenskega sveta in nastalo v malem slovenskem svetu, med najvidnejšimi v tedanji zasužnjeni Evropi, zlasti, če pri tem upoštevamo, kako je do takih nenavadnih oblik posredovanja sploh prišlo (boj, ječe, taborišča). Slovenska književnost, ki se je vsestransko vključila v bojna prizadevanja za osvoboditev izpod fašističnega jarma, se je v tem obdobju dokaj samoniklo uvrstila v sam vrh tedanjih revolucionarnih prizadevanj. K tej vsestranskosti pa so pripomogli tudi naši literarni stiki s tujino.

Opombe

- ¹ Slovenski zbornik 1942, ponatis, str. 74.
- ² Viktor Smolej v svoji knjigi *Slovstvo v letih vojne 1941–1945*. Borov podatek popravlja. Omenjeni vir str. 148.
- ³ Edvard Kocbek, *Tovarišija*.
- ⁴ Naslov nemškega prevoda: *Ein General kommt aus dem Jungel*.
- ⁵ Slovenski zbornik 1945, str. 285–290.
- ⁶ Nedatirano pismo Karla Destovnika-Kajuha Silvi Ponikvarjevi v zapor.
- ⁷ Podatke o honorarju mi je posredoval 21. decembra 1972 bibliotekar Jože Žužek, prej knjigarnar in založnik, po profesorju Lojzetu Uršiču, za kar se obema najlepše zahvaljujem. Jože Žužek je bil sicer mlad založnik, vendar kažejo na solidnost njegovega založniškega podjetja dela izdanih avtorjev. Po tem bi tudi sodili, da se honorar pri njem ni bistveno razlikoval od honorarjev drugih takratnih založniških hiš.
- ⁸ Nedatirano pismo Karla Destovnika-Kajuha Silvi Ponikvarjevi v zapor.
- ⁹ Več o tem: Karel Destovnik-Kajuh, *Zbrano delo*, zavod Borec, 1971.
- ¹⁰ Ustna izjava Silve Ponikvarjeve.
- ¹¹ Pismena izjava Mileta Klopčiča, 10. maja 1970.
- ¹² Ferdo Godina, *Na Loško dolino ne sije sonce*, Borec 1972, št. 12, str. 663.
- ¹³ Ferdo Godina, omenjeno delo, str. 662, 663.
- ¹⁴ Viktor Smolej, *Slovstvo v letih vojne*, Slovensko slovstvo VII, Ljubljana 1971, str. 226, z navedbo vira od kod sporočilo: (Katka Zupančič, Neznani znanec, Ameriški družinski koledar 1942, str. 104–106).
- ¹⁵ Edvard Kocbek, *Listina*, str. 321.
- ¹⁶ Isti vir, str. 324, 325.
- ¹⁷ Pismena izjava Mileta Klopčiča, 9. junija 1972.
- ¹⁸ Pismena izjava dr. Vladimira Dedijera, 5. julija 1972.
- ¹⁹ Pismena izjava Mileta Klopčiča, 9. junija 1972.
- ²⁰ Viktor Smolej, *Slovstvo v letih vojne*, Slovensko slovstvo VII, str. 306.
- ²¹ Pismena izjava Mileta Klopčiča, 9. junija 1972.
- ²² Tu si pridržujem pravico, da podatke, ki so bili objavljeni pri nas popravim, kakor hitro dobim obljubljeno gradivo iz Bolgarije.
- ²³ Pismena izjava Vere Albrehtove, 24. julija 1967.
- ²⁴ Pismena izjava dr. Antona Slodnjaka, 27. januarja 1973.
- ²⁵ Npr.: L. L. poroča v Slovenskem poročevalcu, da je Ivo Grahov v šempetrskih zaporih v Ljubljani, pozimi 1943, pisal povest. Slovenski poročevalec, 19. julija 1945, str. 6.

- ²⁶ Pismena izjava Franceta Kosmača.
- ²⁷ Bogo Flander-Klausov Joža, Bataljon, Zbrano delo, Ljubljana 1958, izdal zavod Borec.
- ²⁸ Mitja Mejak, Zapisek o Brnčiču, Generacija pred zaprtimi vrati, str. 402.
- ²⁹ Pismena izjava Jožeta Smita, 15. aprila 1959.
- ³⁰ France Grivec, Pripoveduje št. 3603 — Buchenwald smo osvobodili zaporniki. Spomini na grozodejstva in neizrekljivo tovarištvo, Delo, 4. aprila 1970, str. 21; Pismena izjava Vekoslava Figarja, 21. aprila 1970.
- ³¹ Fran Albreht je pesem objavil prvič šele v Obzorniku 1958, št. 2, str. 95, 96.
- ³² Milena Mohorič, Prešeren na Rabu, Ljudska pravica, 3. februarja 1946, str. 6.
- ³³ Kulturne manifestacije slovenskih internirancev pa niso bile osamljene. Po vsebini so bile le-te podobne proslavam internirancev drugih evropskih narodov. Omenimo samo proslave ruskih vojnih ujetnikov v taborišču Sachsenhausen, listkovne akcije v eni baraki ali podobne akcije med oddelki. Zanimiv je tudi primer, da so po pričevanju nekaterih preživelih ruskih ujetnikov na teh lističih, ki so šli iz rok v roke, zasledili pesem darovitega, a neznanega ruskega ujetnika. Zanimiva pri tem je ugotovitev, da so bile nekatere od njih znane tudi ruskim vojnim ujetnikom v Ravensbrücku. Vir: On vernulsja k tebe Rossija!, Moskva 1959, Štihi najdenne v razvalinah lagerja smerti Zahsenhausen.
- ³⁴ C. D. Prešernova proslava v Dachauu pred dvema letoma, Ljudska pravica, 9. februarja 1946, str. 4.
- ³⁵ L. L., Ivo Grahor, Slovenski poročevalec, 19. julija 1945, str. 6.
- ³⁶ C. D., Prešernova proslava v Dachauu pred dvema letoma, Ljudska pravica, 9. februarja 1946, str. 4.
- ³⁷ Ustna izjava Frana Albrehta, 18. junija 1959.
- ³⁸ Pismena izjava Erne Muserjeve, 23. oktobra 1959.
- ³⁹ Pismena izjava Vere Albrehtove, 24. julija 1967.
- ⁴⁰ Pismena izjava Franceta Filipiča, 25. februarja 1962. Prav tako objavljam gornjo pesem po njegovem posredovanju.
- ⁴¹ Pismena izjava Franceta Filipiča, 25. februarja 1962.
- ⁴² Pismena izjava dr. Leva Svetka-Zorina, 19. aprila 1969.
- ⁴³ Pismena izjava Mileta Klopčiča, 10. avgusta 1959.
- ⁴⁴ Dante Alighieri Pekel. Prevedel Alojz Gradnik, uredil Niko Košir, Mladinska knjiga 1959, str. 183—195.
- ⁴⁵ Pismena izjava Nade Dragan-Carevske, 25. aprila 1969.
- ⁴⁶ Jože Smit, Srce v besedi, Slovenski knjižni zavod, 1950.
- ⁴⁷ Pismena izjava Jožeta Ciuhe, 9. julija 1969.
- ⁴⁸ Izdal ga je zavod Borec, 1966. leta.
- ⁴⁹ Vse omenjene pesmi so bile objavljene v Slovenskem zborniku 1945.
- ⁵⁰ Pismena izjava Manka Golarja, 11. marca 1962.
- ⁵¹ Pismena izjava Nade Dragan-Carevske, 25. aprila 1969.
- ⁵² Oznaka je v celoti povzeta iz študije Borisa Paternuja. Slovenska književnost 1945—1965, SM, Ljubljana 1967. Boris Paternu, Lirika, Cene Vipotnik, str. 78—81.
- ⁵³ Sodba o Igu Grudnu je v celoti prirejena po spremni študiji Filipa Kumbatoviča v izbranem delu Iga Grudna, ki ga je izdal 1949. leta Slovenski knjižni zavod v Ljubljani, pod naslovom Življenje in delo Iga Grudna, str. 272—313.
- ⁵⁴ Naci Kranjec-Pajlin, Ker sem človek. Uredil Vanek Šiftar, Murska Sobota 1960. — Vanek Šiftar-Pajlin, isti vir, ter bibliografija Kranjčevih pesmi v istem izboru pod naslovom Nacijeve pesmi.
- ⁵⁵ Pismena izjava Katje Spurove, 31. januarja 1972.
- ⁵⁶ Pismena izjava Anice Kosove, 10. aprila 1972.
- ⁵⁷ Pismena izjava Frana Roša, 10. januarja 1972.
- ⁵⁸ Pismena izjava Janka Glazerja, 2. marca 1961.
- ⁵⁹ Ksaver Meško, Izbrano delo, IV. knjiga, str. 396, uredil Viktor Smolej.

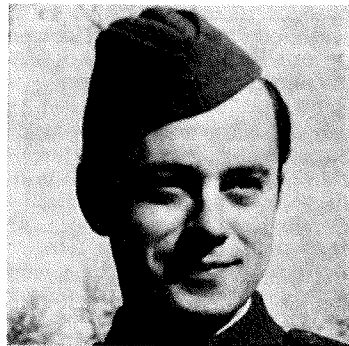
Peter Levec

Neznani materi

*Čeprav vas ne poznam, vaš padli sin
že dolgo me nevidno z vami veže.
Bilo mi je tako težko za njim,
da morda, mati, niti vam ni teže.*

*Edinec vaš, moj drug iz vojnih dni,
je v vroči bitki, ki je z jeklom žgala,
omahnil onemogel name.
Ubitega sem vzel na svoje rame;
iz ran mu kri je tekla — vaša kri —
in po obleki moji je kapljala . . .*

*Vem, zdaj vse tiho je pri vas doma.
Ni njega več, ne petja in ne trušča.
In dasi sčasoma bolest popušča,
še včasih vas prevzame žalost tiha.
Ni njega več, le s slike se smehlja
in zraven v kotu — kot brez sna —
nihalo stenske ure niha, niha.*

Dušan Mevlja

Pot do partizanskega gledališča

Kot otrok sem sanjaril, da bom postal mornar. Z ladjo bom odplul na široko morje in spoznaval nove svetove. Morje, gozdovi, gore, vse, kar je bilo v zvezi z naravo, me je vlekel k sebi. Pričel sem prebirati knjige. V tedanji Ljudski knjižnici v Mariboru sta mi knjižničarja Ferš in Marion izposojala knjige in zatisnila oko, če jih nisem pravočasno vračal.

Knjigam se je kmalu pridružila nova strast: gledališče. Sprva samo mini-atorno: lutkovno. V Narodnem domu je imelo društvo Sokol-Matica svoje lutkovno gledališče, ki ga je vodil učitelj Ipavec. Lutke so bile češke marionete, izdelane v Pragi. Sprva sem bil le navdušen gledalec. Kmalu pa me je Ipavec sprejel za animatorja: premikal sem lutke, govorili pa so drugi. Nekoč je zbolel neki igralec in tedaj sem prvič tudi spregovoril. Režiser je opazil, da imam dar za komiko in pričel sem igrati jec-ljavce in druge komične figure, ki jih je bilo skoraj v vsaki lutkovni igri na pretek. Polagoma sem prevzel tudi resne vloge. Igrali smo tudi igre za odraslo občinstvo. Spominjam se uprizoritve Fausta, ki me je posebno prevzela.

Ko sem opravil malo maturo na realki, sem odšel na željo staršev na mariborsko učiteljsko, kjer sem brž ustanovil dramsko sekcijo. V režiji mariborskega dramskega igralca Justa Košute, sicer doma s Križa pri Trstu, smo zaigrali Tolstojevno enodejanko »Kjer ljubezen, tam bog«. V njej sem igral cestnega pometaja. Kadarkoli sem utegnil, sem odhajal v mariborsko gledališče, kjer so nastopali moji priljubljeni igralci: Elvira Kraljeva, Vladimir Skrbinšek, Ema Starčeva, Rado Nakrst, Maks

Furijan, Branka Rasbergerjeva, Pavle Kovič in drugi. Kadar nisem imel dovolj denarja, me je spustil zastonj v gledališče vodja gledaliških biljeterjev Vodušek, ki je opazil mojo strast do gledališča. Samo pomežiknil mi je, napravil z roko kretnjo, kakor da mi je odtrgal kupon gledališke vstopnice in že sem smuknil mimo njega na dijaško stojišče. Igre so me tako prevzemale, da sem dan in noč sanjal le o gledališču in pri tem seveda pozabil na učenje.

Nekoč sem se le opogumil in rekel očetu, da nočem biti učitelj, temveč igralec. Skoraj bi ga kap, izbuljil je oči, me trdo prijel za roke in mi rekel, da takih šal ne bo trpel. Učitelj bom in konec besedi! Dobro sem ga poznal, bil je Kraševac, vedel sem, da je vsako upiranje zaman, kar je sklenil, to bo obveljalo.

Vendar upanja nisem še popolnoma opustil. Mislil sem si: morda pa se mi nekoč le posreči... Tedaj — mislim, da sem hodil v drugi letnik učiteljskega — je Emil Smasek režiral z učiteljskimi igro Otta Ernsta »Vzgojitelj Lanovec«. Izmed mnogih kandidatov je na bralni vaji izbral mene za naslovno vlogo. Nastopili smo v Slovenskem narodnem gledališču in imeli smo velik uspeh. Po premieri me je čakal na odru tedanji vodja avantgardističnega gledališča Fran Žižek, ki mi je čestital in mi ponudil vlogo trgovca v burki o Jezičnem dohtarju. Oditi bi moral z njegovim Neodvisnim gledališčem na nekajmesečno turnejo po severovzhodni Sloveniji. Rekel sem mu, da se ne morem takoj odločiti, ker bi moral zaradi tega opustiti eno leto šolanja in da mi starši prav gotovo ne bi dovolili odhoda, zlasti oče,

ki noče ničesar slišati o tem, da bi postal gledališki igralec. Žižek je rekel, naj premislim, češ, da lahko še nekaj časa počaka na mojo odločitev.

Skušnjava je bila prehuda: odločil sem se, da bom odšel z Žižkom, čeprav bom izgubil celo šolsko leto. Doma sem zaupal samo materi, da bom odšel na turnejo in da se bom kmalu vrnil. Mati je takoj razumela, da bom odšel za dalj časa in da bom za to leto opustil šolo. Zajokala je, ni pa rekla, naj ne grem, ker je poznala in razumela mojo silno željo po igranju.

Cas, ki sem ga prebil v Neodvisnem gledališču s Franom Žižkom na daljši turneji, je bil moja prva gledališka šola in praksa obenem. Tu sem nastopal z glavnim igralcem tega gledališča Albertom Wilhelmom (pozneje so ga ubili Nemci v Srbiji, kamor je bil izseljen), ki je bil tiskarniški delavec, izredno nadarjen igralski samorastnik, in z igralko Tito Veljakovo ter drugimi...

Zaradi tega je šlo celo šolsko leto po zlu... Oče je imel po turneji z menoj daljši »razgovor«, zaključek tega »razgovora« pa je bil, da moram zapustiti Maribor in svojo igralsko družbo ter v Ljubljani nadaljevati študij na učiteljsku.

Kaj sem hotel, moral sem oditi v Ljubljano, kjer sem na učiteljsku kmalu ustanovil dramsko sekcijo in režiral Ernstovega »Vzgojitelja Lanovca«. Spet sem v tej igri igral naslovno vlogo. V eni izmed vlog je nastopil tudi Vladimir Bračič, sedanjí predstojnik visokega šolstva v Mariboru in Ela Peroci, zdaj znana mladinska pisateljica. S to igro smo gostovali tudi na Bledu.

Potem je prišla druga svetovna vojna in Hitlerjev napad na Jugoslavijo. Bila je mrzla pomlad 1941. V Mariboru so kulturbundovci in petokolonaši že javno kazali nepotešeno hrepenenje po zasedbi Štajerske in priključitvi k rajhu. Prišel sem iz Ljubljane domov na počitnice. Starši so stanovali ob bregu Drave. Slutili smo, da bo izbruhnila vojna. Na obrazih ljudi sta se zrcalila negotovost in vznemirjenosti. Pričeli so se množični vpoklici v vojsko. Vojaki so odhajali na mejo. Dijaki, ki še nismo bili godni za uniformo, smo se vpraševali, kaj naj storimo. Nemška letala so letala nad mestom in se rogala vsem mednarodnim predpisom o kršitvi zračnega prostora.

Šele proglas Komunistične partije o prostovoljnem vstopu v jugoslovansko vojsko je opogumil starejše neodločne-

že in razveselil mladino, da se je pričela množično priglašati v vojsko.

Ko sem stlačil v nahrbtnik, kar je bilo za prvo silo potrebno, sem stopil k materi in jo poljubil na lice. Dejal sem ji, naj ne joka, saj bo še vse dobro in med poslavljanjem stekel po stopnicah.

V Celju sem oblekel vojaško uniformo. Pogovarjali smo se z rezervnimi častniki, ki so bili povečini naši profesorji. Prišli smo z njimi v mnogo bolj prisrčen človeški stik kot v šoli.

Žal pa v naši vojski ni bilo nobenega pravega reda, nobenih enotnih ukazov, nobenega enotnega načrta... Iz Celja smo se hoteli peljati v Sarajevo, kjer naj bi nekaj tednov vežbali za fronto. Pripeljali smo se le do Zagreba. Od nekod je prišlo povelje, da moramo ostati tukaj... Dodelili so nam kasarno Zrinjskega in Frankopana. Medtem so ustaši že posejali agente med naše vrste. Ti so prinašali panične novice in vnašali zmedo v vrste prostovoljcev. Dan pred nemškim prihodom v Zagreb, so ustaši vdrli v našo kasarno. Vneli so se manjši boji med prostovoljci in ustaši. S prijateljem Brankom sva se izmuznili iz kasarne preoblečena v civilna plašča, spodaj pa sva skrivala vojaški uniformi.

Drugi dan sva za zastrtimi okni neke kavarne zaprepaščeno opazovala parado nemških čet, ki jo je slovesno pozdravil okrašeni ustaški Zagreb. Skoraj polovico vseh prostovoljcev, ki so bili takrat v Zagrebu, so Nemci odpeljali v ujetništvo.

Po dolgi poti, malo peš, malo s tovornim vlakom, sva z Brankom prispela do Celja. Zelo rada bi šla v Maribor, a si nisva upala. Raje sva se odločila za Ljubljano. Najina odločitev je bila modra, kajti po kasnejšem pripovedovanju matere, so me na domu iskali gestapovci. Bil sem na listi, ki so jo sestavili moji mariborski gimnazijski sošolci — kulturbundovci. Mati jim je dejala, da sem odšel v vojsko in da ne ve, kje sem.

Oče je ostal kar v Ljubljani, kamor je odšel pred izbruhom vojne na službeno poštno potovanje z ambulantnim vozom, mati pa je kasneje prišla za nama. Na Borštnikovem trgu smo dobili skromno sobico pri sorodnikih in pričeti smo morali popolnoma na novo, saj nismo imeli niti pohištva niti oblek niti denarja.

V Ljubljani, ki so jo okupirali Italijani (v njihovih vojaških poročilih »po hudih bojih«) sprva ni kazalo, da bo bogve kako hudo, toda razvoj dogodkov je pokazal, da so se hudi dnevi šele pričeli.

Ponovno sem se vpisal na učiteljsišče, kjer sem imel težave s profesorjem verouka, ali bolje: on jih je imel z menoj. Klerikalni sošolci so mi »priskrbeli« nekaj policijskih preiskav na domu, češ, da sem skojevec. Profesor verouka, obenem ravnatelj Marijanišča je rekel očetu, ki je prišel k njemu na posvet zaradi učnega uspeha, da sem komunist in da mi ni pomoči.

Pomoč je prišla kot *deus ex machina*: v Ljubljani so ustanovili prvo slovensko igralsko šolo. Brž ko sem izvedel zanj, sem se prijavil za sprejemni izpit in bil sprejet... Staršev o tej spremembi nisem obvestil, mislil sem si, kaj bi dražil očeta, še prekmalu bo izvedel. Nekoga dne sem mu vendarle povedal, da sem predsedal na igralsko šolo. Imela sva spet temeljit razgovor, le da oče tokrat ni več »govoril« z rokami. Uvidel je, da mi igraltva ne bo mogel izbiti iz glave in da sem si ga neomajno izbral za svoj poklic.

Glavni profesor na igralski šoli je bil Ciril Debevec, znani gledališki režiser, ki je poučeval dramsko igro in recitacijo. Iz te igralске šole je izšla vrsta znanih slovenskih igralcev: Jože Tiran, Jože Gale, Maks Bajec, Alenka Svetelova, Mira Bedenkova, Zlata Rodoškova in drugi.

Toda to niso bili časi za miren študij in za nežne sanje o umetnosti: brž sem se povezal z aktivisti OF na ljubljanskem konservatoriju. Sprva sem bil povezan s Kerinom, gojencem igralске šole, ki pa so ga Italijani ubili med prvimi talci v Gramozni jami in mu je Tone Seliškar posvetil posebno pesem. Pozneje sem bil povezan z Alenko Svetelovo. Sestajala sva se na njenem domu pod krinko igralskega študija. Njena mati me je zelo neprijazno in nezaupljivo sprejemala, ko sem pozvonil na njenem domu... Na terenu, kjer so pozneje stanovali moji starši (Albanska ulica za Bežigradom) sem postal obveščevalec VOS. Marsikakšna akcija in aretacija me je zadržala od pouka in izmišljati sem si moral najrazličnejše vzroke, da sem se opravičil pred profesorji. Ko sem se ob koncu prvega letnika prijavil za zaključni izpit iz plesa in ritmike, me je profesor Golovin, ki je poučeval ta predmet, začudeno pogledal in mi dejal, da me prvič vidi... Vprašal me je, če si kljub temu, da nisem hodil k pouku, upam polagati izpit. Rekel sem mu, da si upam in da mi ne preostane ničesar drugega... Teoretično je šlo bolj slabo,

praktično pa sem dobro zvožil in tako sem kljub vsemu opravil prvi letnik.

Ko sem imel v žepu dva letnika igralске šole, je prišla italijanska kapitulacija. Ze prej sem večkrat prosil svoje nadrejene po obveščevalni liniji, da bi rad odšel v partizane, saj mi je mnogokrat gorelo pod nogami, pa me niso pustili, češ da sem potreben v mestu.

Ob kapitulaciji Italije pa sem kar na svojo pest, ne da bi prosil za dovoljenje odšel v partizane. Odpotoval sem s tovarišem Uranom iz Bežigrada z dolenskim vlakom iz Ljubljane in izstopil v Trebnjem. Prvi partizan, ki sem ga srečal, je bil Ivan Majnik-Džems iz Cankarjeve brigade. In tako sem postal Cankarjevec in že prvi dan sodeloval v akciji, ki ji je poveljeval Džems, ko smo v Stični pregnali iz bunkerjev poslednje belogardiste. Dodelili so me vodu za zvezo, kjer je bil moj šef Jež, komandir pa Ladiha, doma iz Kočevja. Postavljali smo telefonske vode za štab Cankarjeve brigade. Tu sem spoznal Borštnarja, Popivoda, komisarja Frenka in druge. Učili so nas signalizacije, pogosto smo tudi eksercirali, kar se mi je zdelo bedasto in sem se zaradi tega večkrat sprl z Ladiho, ki pa mu je bil drilasti eksercir zelo všeč. Na tihem sem si vseskozi želel, da bi prišel v kakšno kulturno ekipo. Pri tem je posredoval Džems, ki je vedel za to mojo skrivno željo: dodelili so me v tehniko Cankarjeve brigade, ki jo je vodil Črt Seliškar, sin Toneta Seliškarja. Tehniko so večkrat na hitro in po potrebi spremenili v kulturno-umetniško ekipo. V njej sem se srečal s čudovitimi tovariši: z Mirčem Kragljem, Djurom Šmicerbergerjem, Otonom Jugovcem, Pavletom Šimencem, Tonetom Veseljekom, s Hildo (priimka si nisem zapomnil) in drugimi.

To je bilo obdobje veselja in sproščenosti po kapitulaciji Italije. Na veliko smo mitingovali in proslavljali. V tehniki sem pričel pisati tudi svoje prve partizanske tekste in pesmi. K temu me je vzpodbudila bližina Toneta Seliškarja, ki je prihajal k nam kot nadrejeni funkcionar iz divizije. Večkrat nas je obiskal tudi Kljusov Joža, ki je prihajal iz bataljona po papir in je oddajal v tehniko svoje tekste za brigadno glasilo Borec. V tem listu sem tudi sam objavil svojo prvo partizansko pesem »Smrt«, ki jo je pozneje uvrstil Mile Klopčič v antologijo Pesmi naših borcev. Na mitingih sem pogosto nastopal s pesmijo Toneta Seliškarja, ki je smejala slovenske belogardiste. Igral sem

vlogo komičnega belogardista z dolgo francosko puško na rami in govoril Šeliškarjeve satirične verze, ki so pri borcih sprožali salve smeha.

Toda kmalu zatem ni bilo več dosti časa in priložnosti za šale. Bližala se je jesenska nemška ofenziva 1943. Nemci so pričeli s silovitimi napadi. Slo je vedno bolj zares. Mnogi novopečeni partizani, ki so šli v partizansko vojsko po kaptulaciji Italije, si niso mogli predstavljati, da bo pot do svobode trajala še dve neskončno dolgi zimi. Nekaj jih je ob prvem strelu zbežalo nazaj v Ljubljano, mnogo jih je padlo, tisti pa, ki so ostali, so se v mnogih borbah prekalili in se strnili s starimi partizani v neuničljivo partizansko vojsko.

Število ranjencev se je iz dneva v dan večalo in sredi novembra sem bil tudi sam ranjen na Čatežu v levo nogo in potem so me nosili štirinajst dni na nosilih. Med mojimi nosači je bil tudi moj nekdanji mariborski gimnazijski sošolec Branko Kadunc, ki ni bil nikoli slabe volje in ni nikoli izgubil morale, čeprav je bila nosnja ranjencev v partizanih eno najtežjih opravil.

Po Ilovi gori so nas, bilo nas je skoraj dvesto ranjencev iz raznih slovenskih brigad, odložili v zasilni bolnišnici v Suhi krajini, blizu Korinja. Spominjam se, kako so ob neki gozdni poti stali partizani in se poslavljali od ranjencev. Med njimi je bila tudi dramska igralka Ema Starčeva, ki sem jo občudoval na mariborskem odru še kot otrok. Pod vzglavje mi je stisnila kos sira, s katerim sem si pozneje tešil lakoto. Iz zasilne bolnišnice na Korinju se nas je spomladi 1944 vrnilo le malo živih. Bolnišnica, če jo lahko tako sploh imenujemo, ni imela dovolj hrane, zdravil, povojev in tudi ne bolničarjev. Mnogo ranjencev je umrlo od hudih neozdravljivih ran, mnoge pa je pobrala pljučnica.

Iz tistih, ki smo se pretolkli skozi zimo in smo za silo lahko hodili, smo sestavili bataljon pokretnih ranjencev, in se prebili do Koprivnice blizu hrvatske meje. Od tam so nas razposlali v brigade. Z Ladiho in s pevko Anico Čepetovo sem nekaj dni hodil skozi zapuščene kočevske gozdove. S Cankarjevo brigado sem se srečal pomladi 1944 v Dvoru, ko se je umikala iz hudih borb z Nemci. Komaj sem prav shodil, (pomagal sem si s palico) že sem moral narediti dolg marš v Žvirče, kamor je odšla Cankarjeva brigada na dvodnevni počitek. Za počitek pa žal ni bilo časa. Že prvo noč je napadel brigado nemški

kolesarski bataljon, ki se je pritihoval s svojimi tihimi gumijastimi vozili prav do štaba brigade. Vneli so se srditi boji in potrebovali smo nekaj dni, da smo uredili svoje razkropljene vrste. Bilo je mnogo mrtvih in ranjenih in naša tehnika je izgubila nekaj arhiva. V »Slovenskem domu« v Ljubljani pa so zapisali, da je doživela Cankarjeva brigada v Žvirčah svoj žalostni konec. Seveda je bila to le pobožna želja slovenskih belogardistov. Spet sem se vključil v delo tehnike, spet smo tiskali na ciklostilni koži, spet smo prirejali mitinge, recitali in igrali. Spet smo krožili sem ter tja z brigado kot pravi nomadi. Dalj časa smo se mudili na Gorjancih. Brigada je blokirala Novo mesto in tehnika je imela svojo bazo v Dolžu. Takrat ni bil več komandant brigade Džems, temveč Dragan, gorjanski domačin.

V Dolž mi je kurir nekega dne prinesel sporočilo, da se moram nemudoma zglasiti v Črnomlju, kamor me vabi novo ustanovljeno Slovensko narodno gledališče, na igralski tečaj za ljudske talente. Bilo je kakor v pravljici. ... Nisem si upal verjeti v resničnost tega vabila. Vrtel sem ga po rokah in ga večkrat znova prebiral. Ves vznemirjen in prijetno presenečen sem se pripravljal na pot. Tisto noč, preden sem zapustil brigado, so se tovariši iz tehnike še poslednjič pošalili z menoj. Sredi noči sem se nenadoma prebudil: imel sem strašen občutek, da je legla name gora in da se bom zdaj zdaj zadušil. V strahu sem potipal s prsti breme in ugotovil, da mi na prsih leži velik zaboj municije. Odložil sem ga, kot da se ni nič zgodilo in se potajil, kakor da sem zaboj v spanju preobrnil na tla. Hudičevo robate in čudne so bile včasih partizanske šale, toda, kdor jih ne razume, ta ne bo razumel ničesar, kar je v zvezi s partizani. Komandant Dragan mi je posodil konja in sredi najhujše zime — sneg je segal konju ponekod do kolen, sem se podal čez Gorjance v Belo krajino, v »obljubljeno deželo«, kakor so ji takrat rekli borci.

Medtem ko so se konjska kopita ugrezala v globoki sneg, sem premišljal o svoji usodi, ki me kljub neštetim oviram pelje tja, kamor sem si želel vse življenje: k boginji Taliji.

V Črnomelj sem pripotoval nekega bleščečega zimskega jutra. Že z Gorjancev sem si ogledoval »obljubljeno deželo«, ki se je iskrla v soncu pod menoj. Še zdaj nisem mogel docela verjeti, da sem že tu, sredi osvobojenega ozemlja

Plesna folklorna skupina (od leve na desno): Ahačičeva-Simončič, Černičeva-Mevlja, Milerjeva-Tusulin

in da sem pustil za seboj streljanje, stok ranjencev in tisto zlovesče brigadno geslo: »Pokret!«

Izmed znancev sem srečal prvega Jožeta Galeta v novi zavezniški uniformi z zlatimi častniškimi našivi na rokavih. Pristrčno sva se pozdravila, Gale pa je postal brž »uraden«, saj je bil organizacijski vodja igralskega tečaja za ljudske talente. Povedal mi je, kje se moram zglasiti, kje bom stanoval in kje in kdaj se začne redni šolski program. Imel sem nekaj težav, preden sem oddal konja na pravem mestu in preden sem dobil stanovanje, se malce očedil in preoblekel. Precej časa se nisem mogel navaditi na mirnodobsko življenje, ki je vladalo za moje brigadne pojme v prestolnici partizanskega osvobojenega ozemlja...

* * *

V obdobju od ustanovitve, 12. januarja 1944, do osvoboditve, je bilo v Črnomlju Slovensko narodno gledališče žarišče vsega kulturnoprosvetnega in umetniškega ustvarjanja, najvišja partizanska umetniška ustanova. Okrog njega so se zgrnili partizanski igralci, pevci, režiserji, plesalci, književniki, glasbeniki in likovniki. Ves čas je bil njegov ravnatelj in umetniški vodja Filip Kumbatovič-

Kalan (le nekaj časa ga je nadomeščal Jože Tiran).

Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda je 12. januarja 1944 ustanovil Slovensko narodno gledališče za osvobodeno in po partizanskih enotah kontrolirano ozemlje z nalogo posredovati slovenskemu narodu gledališko umetnost in z nalogo, da iz ljudskih množic dvigne nove igralske talente. Dekret o ustanovitvi sta podpisala Josip Vidmar in Boris Kidrič.

Isti organ je izdal dekrete, s katerimi je imenoval za člane tega gledališča: Anico Čepetovo, Marto Pavlinovo, Vlado Simčičevo, Emo Starčevo, Nado Stritarjevo, Bogdano Stritarjevo, Stane-ta Česnika, Jožeta Galeta, Janeza Jermana, Maria Kristančiča, Mateja Bora, Lojza Potokarja, Franceta Presetnika, Smiljana Samca, Rada Simonittija in Jožeta Tirana.

Nekateri izmed teh članov z dekreti nikdar niso delovali v partizanskem gledališču, ker so jih medtem nadrejeni odredili za druge naloge. Anica Čepetova je odšla na zdravljenje v Bari, Nada in Bogdana Stritarjeva sta odigrali po eno vlogo v Cankarjevem »Kralju na Betajnovi«, nato pa sta se posvetili izključno pevskim nastopom. Marta Pavlinova je

odšla s štirinajsto divizijo na legendarni pohod na Štajersko, po vrnitvi pa zaradi zmrznjenih nog ni mogla več nastopati. Janez Jerman, Mario Kristančič, Rado Simonitti, Smiljan Samec in Vanda Zihlerlova so odšli na turnejo s partizanskim pevskim zborom Srečo Kosovel, sprva po osvobojenem ozemlju Jugoslavije, nato pa na turnejo po Evropi.

Jedro Slovenskega narodnega gledališča v Črnomlju so sestavljali poklicni gledališki igralci: Jože Tiran, Lojze Potokar, France Presetnik, Jože Gale, Stane Česnik (pred prihodom v partizane je bil pevec-zborist v ljubljanski Operi, v partizanih pa se je posvetil dramskemu igranju, vmes pa je imel tudi mnogo pevskih nastopov), igralec Šentjakobskega gledališča Milan Košak, Vladoša Simčič-Tiranova in Ema Starčeva.

Jasno je bilo, da s to skromno igralsko družino ne bo mogoče izpolniti obsežnih in zahtevnih nalog, kakršne so bile pred novo ustanovljenim partizanskim gledališčem. Zato so takoj pristopili k organizaciji dveh zaporednih odrskih tečajev za ljudske talente iz brigad in s terena. Prvi odrski tečaj je bil v Črnomlju, drugi v Semiču. Umetniški vodja tečajev je bil Jože Tiran, organizacijski pa Jože Gale.

Tečaja sta imela značaj prave gledališke šole s stopnjo srednje šole. Glavni predmeti, ki so jih poučevali starejši igralci in ravnatelj gledališča Filip Kumbatovič so bili gledališki, stranski pa zgodovina glasbe, teorija in intonacija, zborovsko petje (Ciril Cvetko) ter ritmika in ples (Štefan Suhi). Mnogo tečajnikov je po zaključku tečaja odšlo nazaj v brigade in na teren, kjer so vodili kulturniške in igralske skupine, ali pa so postali člani frontnih gledališč (Vida Brest, Dušan Biber, Irma Kacin, Marjan Marinc in drugi).

Sklepne produkcije črnomeljskega tečaja, ki ga je obiskovalo okrog trideset tečajnikov, so bile sredi aprila 1944 pred polno dvorano Doma ljudske prosvete. Prisostvovali so jim najvidnejši vojaški in politični predstavniki, tudi ruska, ameriška in angleška vojaška misija. Pred gledalci so se vrstili prizori iz Gogoljevega »Revizorja«, Cankarjevega »Pohujšanja v dolini Šentflorjanski«, skeč Mateja Bora »Ječa se je odprla« in skeč Vitomila Zupana »Punt«. Šproščen aplavz gledalcev je potrdil, da je enomesecno delo s tečajniki obrodilo zdrav sad.

Črnomeljski odrski tečaj je povečal ansambel Slovenskega narodnega gleda-

lišča za šest igralcev, ki jih je tečajno vodstvo in vodstvo gledališča spoznalo za najboljše. Novi člani so postali: Dragica Ahačičeva, Majda Doboviškova, Vida Levstikova, Ivanka Mežanova, Dušan Mevlja in Nace Simončič. S temi igralci, ki so jih vključili v redno delo partizanskega gledališča in so jim priključili še nekaj nadarjenih tečajnikov — belokranjskih domačinov, so sestavili Okrožno igralsko ekipo.

Že čez teden dni se je pričel odrski tečaj v Semiču, ki so ga v glavnem vodili Lojze Potokar, Ema Starčeva, France Presetnik, Stane Česnik in Janez Kuhar. Tečajniki so bili povečini primorski partizani, poslala sta jih Sedmi in Deveti korpus. Konec maja so bile sklepne produkcije v Črnomlju, na katerih so tečajniki uprizorili odlomke iz Shakespearovih in Sofoklejevih del.

Semiški tečaj je vzgajal kadre za frontni gledališči Sedmega in Devetega korpusa. V Frontnem gledališču Sedmega korpusa, ki ga je vodil Zvonimir Sintič so igrali črnomeljski tečajniki Slavka Glavinova, Slavko Tiran, Marjan Marinc in semiški tečajnik Aleksander Valič. V Frontnem gledališču Devetega korpusa, ki ga je vodil Danilo Turk-Joco pa so nastopali semiški tečajniki Polde Dežman, Jože Zupan, Irma Kacinova. Na tem tečaju so odkrili darovitost Toneta Veseljaka za oblikovanje komično grotesknih vlog, ki pa je med potjo s tečaja v brigado po nesrečnem naključju izgubil življenje.

Proti koncu leta 1944 sta se pridružila ansamblu Slovenskega narodnega gledališča še Drago Makuc in Franjo Kumer s Štajerske.

Da bi mlade igralce, absolvente odrskih tečajev, ki so jih priključili osrednjemu partizanskemu gledališču čim bolj zaposlili in usposobili za težje igralske naloge, so iz njih sestavili dve skupini: Okrožno igralsko skupino, ki jo je vodil Milan Košak in Folklorno-plesno skupino, ki jo je vodil Štefan Suhi. Prva je igrala povečini krajše skeče in je bila izredno gibljiva, gostovala je po vsem osvobojenem ozemlju, druga pa je naštudivala nekaj folklornih in klasičnih plesov, s katerimi je nastopala na raznih proslavah (na primer ob srečanju slovenske in hrvaške partizanske vojske v Metliki).

Predavatelji so bili na odrskih tečajih poleg igralcev še Josip Vidmar, Boris Kidrič, Boris Ziherl, Boris Kraigher, Matej Bor, Filip Kumbatovič in Ante Novak.

Partizanska plesna skupina. Prvi par: Dušan Mevlja-Irma Kacinova, drugi par: Majda Doboviškova-Tusulin, tretji par: Černičeva-Simončič. Izvajali so Dvořakove Slovenske plesne

Če se mi po tridesetih letih prebujajo spomini na to partizansko »hitro«
igralsko šolo, moram reči, da to ni bila navadna šola, temveč mnogo, mnogo več. Predvsem je popolnoma združila učitelje in učence, med njimi ni bilo nobenih razlik. Družil jih je isti cilj: doseči je treba, da bo sredi vojne vihere začelo delovati poklicno slovensko gledališče, ki bo služilo idejam slovenskega narodno-osvobodilnega boja.

Za razvoj Slovenskega narodnega gledališča na osvobojenem ozemlju sta pomembni dve obdobji. Prvo zajema predvsem politično kulturne manifestacije, mitinge, velike proslave, spominske dneve, prireditve ob svobodnih volitvah na osvobojenem ozemlju. To obdobje prča o povezanosti partizanskih umetnikov z idejo in programom Osvobodilne fronte.

Z velikimi množičnimi kulturnoumetniškimi prireditvami, na katerih so nastopali politični in vojaški voditelji, gledališki igralci, pevci, plesalci, pevski in recitacijski zbori (čez 200 nastopajočih na enem samem večeru!), je Slovensko

narodno gledališče doseglo časten naziv resničnega ljudskega gledališča.

Likovni umetniki: Jakac, brata Vidmar, Mihelič, Klemenčič, Pirnat, arhitekt Simčič so za te prireditve opravljali dekorativne in scenografske posle.

Književniki Matej Bor, Mile Klopčič, Tone Seliškar, Vitomil Zupan, France Kosmač, Bogo Vodušek, Ivan Potrč, Vida Brest, Jože Bon in drugi so pisali zanje krajša odrska besedila in povezovalne tekste ter scenarije. Skladatelji Pahor, Kozina, Simonitti, Pirnik, Kuhar, oba Cvetka, Korošec, Adamič, Lavrin, Apih, Lorbek so skladali uverture, zborovske in solistične pesmi, himne, koračnice, skladbe za godbo na pihala in odsko glasbo. Na teh prireditvah so nastopali pevci: sestre Stritar, Ziherlova, Čepetova, Kovičeva, Tavčarjeva, Turk in Česnik.

Kot režiserji teh prireditev so se uveljavili Lojze Potokar, France Presetnik, Jože Tiran in Jože Gale.

Recitali in igrali so na teh prireditvah: Potokar, Presetnik, Gale, Tiran, Ko-

šak, Česnik, Mevlja, Simončič, Slavko Tiran, Tusulin, Starčeva, Simčičeva, Levstikova, Doboviškova, Ahačičeva, Mežanova, Glavinova, Černičeva, Milerjeva, Vrščajeva in Nagelschmidtova.

Povečini je bil koreograf na teh prireditvah Štefan Suhi (pred odhodom v partizane član baleta ljubljanske Opre), ki je vodil Folklorno plesno skupino. Njeni člani so bili: Doboviškova, Mežanova, Ahačičeva, Glavinova, Kacinova, Černičeva, Simončič, Mevlja in Tusulin. Zanimiv in uspel poskus je bil tudi pantomimična plesna parodija »Hitlerjeva veličina« po zamisli, koreografiji in režiji Štefana Suhija. Hitlerja je plesal Simončič, Göringa Slavko Tiran, Goebelsa Mevlja. Besedilo, ki ga je govoril skozi megafon Goebels je napisal Vitomil Zupan.

Vzporedno s temi prireditvami so rasla tudi odrska dela Mateja Bora in Vitomila Zupana, ki sta bila glavna pisca odrskih besedil za Slovensko narodno gledališče.

Borov »Gospod Lisjak«, moderni »Sluga dveh gospodov« je bil stalno na sporedu partizanskih mitingov. Pogosto so igrali tudi njegov skeč »Ječa se je odprla.«

Vitomil Zupan je pričel z učinkovitim skečem »Jelenov žleb«, nadaljeval z »Akijem«, ganljivo zgodbo o štirinajstletnem mitraljezu Akiju, ki je padel v boju za svobodo, in s »Puntom«, enodejanko, ki slika malomeščansko neodločnost v času narodnoosvobodilne vojne. Vse to pa je bila le predpriprava za njegov največji partizanski dramski tekst »Rojstvo v nevihti«, ki pa je doživel svoj krst v režiji Bojana Stupice šele po osvoboditvi na odru ljubljanske Drame.

»Jelenov žleb« je režiral Lojze Potokar. V njem je Zvonimir Sintič s prijetno komiko tolmačil lik italijanskega sergenta. »Akija« je režiral Milan Košak, »Punt« pa Jože Gale. Zupanovo komično enodejanko »Tri zaostale ure« je uprizorjalo partizansko gledališče v režiji Milana Košaka z velikim uspehom po vsem osvobojenem ozemlju. V njej so igrali Presetnik, Česnik, Potokar, Košak, Anderluh in Tusulin.

Ivan Potrč je napisal skeč »Izdajalec«, ki so ga igrali v Frontnem gledališču sedmega korpusa v režiji Zvonimira Sintiča.

Jože Bon je napisal skeč »Zločin na novomeškem trgu«, ki ga je režiral France Presetnik. Igrali so Starčeva, Ahačičeva, Mežanova, Simčičeva in Puhar.

Prva in najstarejša partizanska igra je Klopčičeva »Mat«, ki jo je avtor napisal za zbor poslancev v Kočevju in ga je partizansko gledališče uprizorilo v režiji Janeza Jermana.

V obdobje improviziranega repertoarja sodi tudi izvedba Apihovega zborovskega teksta »Rdeča armada«, ki ga je režiral avtor s pomočjo Jožeta Galeta.

Umetniško najpomembnejši večer tega obdobja je bil »Večer slovenske klasič«, na katerem so igralci recitirali dela naših klasikov od Jurčiča do Zupančiča. Posebno sta se uveljavila Jože Tiran s Cankarjevo »Golgoti« in France Presetnik s Krjavljevim monologom iz Jurčičevega »Desetega brata«.

Uprizoritev, ki je pomenila prehod k pravemu gledališkemu obdobju s stalnim repertoarjem, je bila Cankarjeva drama »Kralj na Betajnovi« v režiji Mateja Bora in scenografiji Draga Vidmarja. Pomembne like so ustvarili Lojze Potokar kot Kantor, Starčeva kot Francka, Simčičeva kot Nina, Gale kot Maks, Presetnik kot Krnec, Tiran kot Bernot, Košak kot župnik, Bogdana Stritarjeva kot Hana in Nada Stritarjeva kot Lužarica, Stane Česnik kot sodnik.

Prvo večje dramsko delo Mateja Bora, ki ga je spočetka krstil za »Sinov strel«, pozneje pa za »Težko uro«, je doživel svoj odrski krst v Črnomlju sredi julija 1944 v režiji, dramaturški obdelavi in scenografiji ravnatelja partizanskega gledališča Filipa Kumbatoviča.

Uprizoritev je pomembna tudi po izvedbeni plati, saj je vodstvo gledališča privkral zaupalo mladim igralcem velike in odgovorne vloge. Razen Košaka, ki je igral zdravnika dr. Jerišo, in Jožeta Tirana, ki je igral njegovega sina Matjaža, so nastopili v glavnih vlogah sami mladi igralci, absolventi črnomeljskega tečaja. Saša je bil Mevlja, Manja Mežanova, gestapovec Matoh Simončič, detektiv Slavko Tiran, delavec Rado Vanja Turk (slikar in pevec, ki ga je odkril črnomeljski tečaj za igralske talente).

Pozneje, ko so »Težko uro« spet obnovili, je igral vlogo dr. Jeriša Gale, vlogo Manje Simčičeva, vlogo Matoha Kumer, vlogo Rada Presetnik in vlogo Saše Česnik.

Slovensko narodno gledališče v Črnomlju je imelo v tem času že svojo slikarnico, tehnično delavnico, krojaško delavnico pod vodstvom Jožeta Novaka, ki je izdelovala sodobne in srednjeveške kostume, paravane in kulise iz svile za vezniških padal.

Jože Tiran, Stefan Suhi, Ciril Cvetko in Milan Košak z gojenci igralskega tečaja v Črnomlju leta 1944. Med gojenci so današnji igralci: Doboviškova, Mežanova, Glavinova, Ahačičeva, Mevlja in Simončič

Gledališki kolektiv je imel skupne zasedbene seje, strokovne in študijske sestanke, politične ure in kritične sestanke. Imel je gledališki arhiv in Stenčas (čigar urednik je bil pisec teh vrstic). Režiserji in igralci so se vestno pripravljali na uprizoritve. V vzajemnem tovariškem sožitju so spremljali rast posameznih kreacij in opozarjali na napake. Poznali in študirali so Stanislavskega. Njegove teorije so se skladale s hotenji partizanskih igralcev, ki so stremeli predvsem za psihološkim realizmom. Mladi igralci, ki so jih po tečaju pritegnili v krog partizanske gledališke družine, so v praktičnih preizkušnjah prestajali zrelostni gledališki izpit. Rastel je ansambel, ki je bil vse bolj sposoben igrati tudi večja dela.

V režiji Lojza Potokarja je uprizorilo partizansko gledališče v celovečernem sporedu dvojice enodejank Čehova »Snubača« in »Medveda«.

V »Snubaču« so nastopili Potokar, Levstikova in Gale, v »Medvedu« Presetnik, Starčeva in Česnik. »Snubača« je

režiral tudi Jože Tiran. Igrali so Simčičeva, Tiran in Košak.

Največkrat je uprizarjalo partizansko gledališče borcev Nušičevo komedijo iz čaršijskega sveta »Sumljivo osebo«. Brigade, ki so bile v Črnomlju na kratkem počitku, so se od srca nasmejale smešnim tipom iz stare Jugoslavije.

Z režijo te komedije in z igro glavne vloge (sreski načelnik Jerotije), je praznoval najstarejši igralec partizanskega gledališča Lojze Potokar 25-letnico umetniškega dela. Menda je bil to edinstven primer v svetovnem merilu, da je neki gledališki igralec proslavljal svoj umetniški jubilej sredi borbenih enot s puško na rami. Jubilej sam pa je bil seveda temu primerno skromen in neopazen. Praznovali smo ga čisto po partizansko brez pompa in bleska. Po predstavi je bila »zakuska«. Vsak povabljenec je dobil kozarec vina in kos črnega belokranjskega kruha. Jubilant pa je bil srčno vesel tudi takega jubileja. Ob tej priložnosti sem mu napisal nekaj jubilejnih verzov na naš Stenčas:

*Ko bližaj se objemu Abrahama,
ujet v kletko Talijinega hrama,
ki si tej muzi daroval svoj sok,
srce odpri ji, svoj smeh in jok,
strasti kipeče, grozo, čustva blaga,
ki si preklinjal jo, a ji za vruga
uiti nisi mogel — masko snemi:
svoboden človek si postal, verjemi.
Na tleh s krvjo pojene domovine
dočakaš, da zarja Talijske osvobodjene
obrazne partizanske nam prešine.*

V »Sumljivi osebi« sta bili dve izrazito uspeli vlogi: Presetnik kot zapiti pisar Žika in Česnik kot večni praktikant Tasa. Nastopili so še: Gale (Viča), Mevlja (Milislav), Puhar (Milutin), Kumer (Gazda Spaso), Tiran (Djoka), Starčeva (Andja), Ahačičeva (Marica) in Jošo (Tusulin).

Lojze Potokar je režiral tudi drugo Borovo celovečerno odrsko delo »Raztrgance«, ki so postali najpriljubljenejša partizanska igra. Realistično sceno je postavila Alenka Gerlovičeva.

Markanten lik zavedne slovenske kmečke korenine je izoblikoval France Presetnik v vlogi Rutarja. Rutarico je izredno plastično odigrala Ema Starčeva. Sijajen je bil Ferlež Jožeta Galeta, partizana Mihola je sveže zaigral Jože Tiran (pozneje Makuc), partizanskega doktorja Mroža pa Stane Česnik. To je bila ena najboljših Česnikovih vlog v partizanskem gledališču. Vido je igrala z velikim uspehom mlada igralka Majda Doboviškova (pozneje Simčičeva), Lenko Ahačičeva, Česnika Ivo Puhar (pozneje Mevlja), gestapovca Kumer, vlogi sosed pa Ziherlova in Mežanova.

»Raztrganci« so bili najboljša in najbolj ubrana uprizoritev partizanskega gledališča. Z njimi so nastopili pomladi 1945 tudi v osvobojenem Zadru in po osvoboditvi v Ljubljani, Mariboru, Prekmurju, Beli krajini in v Dolenjskih Toplicah.

Avtor, ki je sam nestrpnost pričakoval krstno uprizoritev »Raztrgancev«, ni dočakal, slovesne premiere, ki je bila 18. septembra 1944. Zdravil se je v Italiji, kamor ga je prepeljala zavezniško letalo. Partizansko uprizoritev svojih »Raztrgancev« si je lahko ogledal šele mnogo pozneje, po osvoboditvi v Mestnem gledališču ljubljanskem, ki je ponovno zbralo ansambel partizanskega gledališča in ob neki obletnici spet uprizorilo to igro.

Z Linhartovo »Županovo Micko« se je partizansko gledališče oddolžilo spominu našega prvega dramatika. Režiser

je bil France Presetnik. Scenski okvir je postavil igri arhitekt Branko Simčič. Župana Jako je igral Potokar, Micko Ahačičeva, Süssenheima Česnik, Monkofa Kumer, Anžeta Presetnik, Glazka Mevlja in Sternfeldovko Mežanova.

»Županovo Micko« je nekoč igrala partizanska gledališka družina jurišnemu bataljonu. Pričetek predstave bi moral biti ob osmih zvečer. Toda borci so se zadržali v borbi in so prišli v Črnomelj šele po polnoči. Kljub utrujenosti so pazljivo in z vmesnimi glasnimi komentarji spremljali dogajanje na odru navdušeno ploskali.

Jože Tiran je režiral poslednjo premiero v repertoarju partizanskega gledališča Molierjevo komedijo »Namišljeni bolnik«. Naslovno vlogo je igral Lojze Potokar. Nastopili so še Presetnik, Starčeva, Česnik, Mežanova, Ahačičeva, Milerjeva, Mevlja, Kumer, Simončič in Puhar. Sceno je izdelal Branko Simčič.

V Ljubljani je nastopil takoj po osvoboditvi na samostojnem recitacijskem večeru Jože Tiran s tekstom Vitomila Zupana »Andante patetico« ali »Povest o panterju Dingu«, ki ga je naštudiral še v partizanih. Scensko glasbo je napisal Ciril Cvetko, ki je tudi dirigiral orkestru ob premieri. Pomladi 1945 so zavezniška letala prepeljala ansambel partizanskega gledališča iz Bele krajine v severno Dalmacijo na osvobodeno ozemlje, kjer je bil varen pred morebitnim umikom nemških armad skozi slovensko osvobodeno ozemlje. Tam se je v Zadru in v Biogradu na moru s študijem in z gostovanji pripravljaval na skorajšnjo vrnitev v osvobodeno Ljubljano.

Po osvoboditvi je prosvetno ministrstvo razdelilo ansambel partizanskega gledališča med tri tedanja slovenska glavna dramska gledališča: v Ljubljani so ostali Potokar, Gale, Jerman, Česnik, Simončič, Dežman, Valič, Zupan, Ahačičeva, Mežanova, Levstikova in Glavinova; v Maribor so odšli Presetnik, Mevlja, Kumer, Doboviškova in Kovičeva; v Trst pa Starčeva, Turk in Simčičeva.

Svoje spomine na partizansko gledališče sem pričel z osebnimi mladostnimi doživetji in jih pripeljal skozi drugo svetovno vojno do partizanskih dni. Ko sem opisoval delo v partizanskem gledališču, sem opustil bolj osebno doživljanje in dal prednost stvarnim podatkom, ker je bil obseg tega zapisa omejen. Vendar bi ob koncu rad prešel spet v svoje osebne spomine, ki najbolj zvesto ostanejo v človeškem srcu.

Ko sem ob italijanski kapitulaciji odšel v partizane, sem sicer sam pri sebi rahlo pomislil na morebitno kulturno dejavnost v partizanskih vrstah, saj so obstajale kulturne in igralske skupine, ki so se ukvarjale predvsem z mitingi in krajšimi skeči. Priznati pa moram, da si nisem nikdar upal niti pomisliti na pravo gledališko dejavnost v partizanih: na uprizarjanje celovečernih iger, kaj šele na ustanovitev pravega, poklicnega dramskega gledališča sredi vojne vihre in na ustanovitev partizanske igralske šole.

Ko so me nato poklicali v Črnomelj na odrski tečaj in me po zaključku tečaja obdržali v ansamblu partizanskega gledališča, se je zame odvijalo vse kakor v nekakšnih sanjah. Nisem se niti prav zavedel, da sem dosegel pravzaprav svoj življenjski cilj: postal sem gledališki igralec.

In kaj naj povem ob koncu svojih partizanskih spominov?

Gledališka družina partizanskega gledališča, ki je združevala gledališčnike

ne glede na starost in izobrazbo, je bila kot resničen in topel družinski krog. V njej smo bili vsi enakopravni. Nismo poznali spletk, ki so sicer za gledališko mirnodobsko življenje žal tako značilne spremljevalke gledališkega, zakulisnega življenja. Imeli smo se resnično radi in imeli smo radi svoje gledališče, ki smo bili nanj zelo ponosni.

Škoda, da se je ansambel partizanskega gledališča po osvoboditvi razbil in odšel na vse strani. Hoteli smo ostati skupaj v Ljubljani in ohraniti svoj poseben partizanski značaj. Toda ta zamišl se ni nikdar uresničila, zanjo ni bilo pravega razumevanja.

O tem vedno otožno premišljujemo, kadar se tisti redki, še preživeli člani partizanskega gledališča srečujemo na proslavah in komemoracijah. Mnogo jih je medtem že umrlo in se za vedno poslovilo od nas. Vendar ne bomo nikdar pozabili nanje, kakor ne bomo nikdar pozabili na tiste vznemirljive čase, ko smo kot Slovensko narodno gledališče nastopali na osvobojenem ozemlju.

Miha Klinar

Pozabljen grob

*Nekje, joj, nekje je samoten grob.
Samoten grob sredi gozdnih jas.
V njem je v lobanjo že zdavnaj strohnel
njen mladi obraz.*

*Nekje, joj, nekje v mojem srcu je grob,
V njem so okostenele njene dlani.
V njem so sprhnele v prst sinje oči
in blesk njenih las.*

*Nekje, joj, nekje v mojem srcu je grob,
ki ga že zdavnaj zagrebel je čas,
kakor zagrebel je mojo mladost
nekje sredi host.*

Andrej Kokot

Svarilo mrtvih

*Zemlja
se je pogreznila vase
in njena gruda
je vztrepetala.
V njenih žilah je zaklokotala
kri mojih bratov in v visokem curku
bruhnila v nebo,
oškropila črne oblake in travo
in goro ljudi,
ki se je naposled podrla
in razletela v prah.*

*Zemlja
se je stresla,
ker so spregovorili mrtvi.
V njihovem besu
je zarohnela resnica
našega izvora.*

Stane Kumar

Rudi Rojc, književnik in likovnik

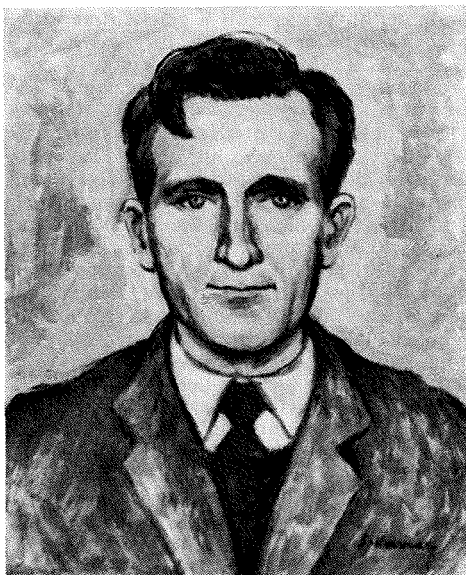
Rojca smo po vojni prvič srečali kot likovnika decembra 1968 na razstavi GRUDE v mariborski Umetnostni galeriji, naslednje leto v ljubljanski Mestni galeriji, potem pa še v Kranju, Zagorju ob Savi in na Vrhniki. Pred tem so ga uvrstili kot pesnika in kulturno političnega delavca v zbirko LJUBLJANA V ILEGALI in končno so se ga hvalevredno spomnili Moščani in poimenovali po njem ulico.

Rojen je bil leta 1912 v Gorici kot sin železničarja. Prva vojna je pregnala vso družino v Ljubljano, kjer je Rudi končal osnovno šolo in se izučil ključavničarskega poklica. Delal je v Saturnusu, pri Unitasu v Šiški, pri privatniku Volki na Rimski cesti in drugod. V delavsko gibanje se je vključil verjetno že okoli leta 1926 in postal član Komunistične stranke dve leti kasneje. Zaradi naprednosti je bil večkrat zaprt in tudi odsedel daljšo dobo v proslulih mučilnicah beograjske Glavnjače. Organizirano je delal z vsemi današnjimi živečimi vodilnimi političnimi in kulturnimi delavci in bil pod stalnim nadzorstvom ne samo ljubljanske policije, ampak po obsodbi tudi beograjske protikomunistične centrale.

Duhovna in moralna podoba Rudija Rojca je bila etično visoka. Bil je miren, tih, previden in zelo razmišljajoč človek. Številna družina, begunstvo, beda, vojni časi, vaje-niška doba, trdo garanje za skromen kruh, vse to mu je dajalo toliko izkustva na lastni koži, da si je zelo zgodaj ustvaril sliko krivičnosti sveta. Paradoksi v družbenem življenju so ga nenehno grenili. Porajale so se mu misli v iskanju izhoda, ki ga je našel med revolucionarji delavskega gibanja. Zaporji in kaznilnica pa so bili zanj prava in uspešna šola graditve marksistične misel-

nosti in s tem tudi dialektičnega gledanja na svet.

Kot umetnik je dostikrat meril bodočnost kot idealno in popolno družbo ljudi, zato mu je bila občasna aktualizacija nerazumljiva. Taka humanistična razsežnost je bila tolmačena za odklon ali celo oportunistem že pri Gorkem, Krleži, Cankarju in še marsikom. S trpkjo jasnostjo pravi nekje Krleža: »...zakaj nad resnico kot tako so že stoletja razpisovali tiralice.« Kakorkoli,

Stane Kumar: Portret Rudija Rojca, olje

neposredno je Rudi zaradi preprostega izpovedovanja svojih misli in gledanja včasih izzvenel krivoversko, ker je presegel človeško pamet in modrost. Morda bi ne bila njegova življenjska pot tako trnova in usodna? Star komaj 33 let je zaključil kot partizan nekje v kotanjah Vojskega, aprila 1945.

Pred nami so skromna ustna izročila tistih, ki smo preživeli Rojčevo kratko življenje, bogato nenehnega snovanja, razkritij, pogledov in vsakršnega predanega dela, od političnega do kulturnega, družinskega in zelo razvitega tovarištva ali če hočemo celo prijateljstva. Redkobesedni Rojc je spričo težkega poklicnega dela zaobjel široko kulturniško območje z največjo mero iskrenosti in gorečnosti. Bil je pesnik, režiser, igralec, likovnik in politični aktivist. Očitno je hotel vsestransko opozarjati in dopovedovati, da je svet v katerem je živel, poln krivic in vreden obtožbe.

Rad bi povedal, da so bili pred vojno preprosti in nešolani revolucionarji v veliki večini ukaželjni ljudje. Specifično zanimiv pojav je bila velika lakota po branju in razpravljanju, po poglobljanju znanja in po seznanjanju vseh tekočih kulturnih in političnih dogajanjih. Poznanstvo med revolucionarnimi manualci, izobraženci in umetniki je bilo izrazito, medsebojna pomoč in spoštovanje pa je ustrezala vsebini marksistične ideje. Kjerkoli je bilo mogoče, je bila pozornost posvečena izgrajevanju revolucionarjev in s tem njihovem duhovnemu vrednotenju. Ves kriterij je imel široko ideološko osnovo ter ponavadi tudi visok moralni nivo. Pri tem je veljala velika pozornost vsakemu sotovarišu in ponavadi tudi družinam.

Rojc je hodil na predavanja, v knjižnice, gledališče, na razstave in poznal je vrsto kulturnih delavcev. Bratko Kreft se ga rad spominja že iz leta 1928, ko ga je vzgajal v režiserja in igralca v moščanski SVOBODI, kjer je Rojc ustanovil delavski oder. Kreft mu je tedaj posodil Leskovčovo knjigo »Dva bregova«. Igro so uprizorili. V zahvalo je Rojc knjigo vezal, zradiral vse pripombe in jo vrnil Kreftu. Rojc je namreč ob prostem času rad vezal knjige zase in svoje prijatelje. Ko se je Rojc učil obrti, je dostikrat moral opravljati težaška dela. Nekoč je napisal pesem »Čistilec parnih kotlov«, ki jo je Kreft natisnil v reviji KNJIŽEVNOST. Rojc je ob tej priložnosti prišel po Krefta, ga peljal po delu v tovarno in mu pokazal kotel v katerem je napisal pesem. V jedilnici ŽEDOMA na današnjem Novem trgu v Ljubljani je Rojc zmodeliral kip Karla Marxa. Ni znana usoda te plastike, ker je bila ta menza vselej tarča napadov in preiskav.

Pred seboj imam kopijo akta Policijske direkcije v Ljubljani št. 2251/1928 naslovljen na Državno pravdnništvo prav tako v Ljubljani. Predmet: Rojc Rudolf in druge osebe. Hudodelstvo po čl. 1 zak. o zaščiti javne varnosti in reda v državi ter pregr. po paragrafu 91 b. s. k. z. Dne 13. novembra 1928 zvečer se je zbralo za žrebčarno v Mostah kakih 50 komunistov. Povorka je krenila skozi Selo, Vodmat, Zeleno jamo, po Šmartinski in pred kolodvorom na Miklošičevo. Vzklikali so proti kralju, proti vojni, za sovjetsko Slovenijo v federaciji sovjetske Jugoslavije. Delili so letake naslovljene delavstvu Ljubljane. Na čelu skupine je nosil rdečo zastavo Rudi Rojc. Na vogalu Pražakove ulice jih je policija razgnala. Policaj Slapar je pričal, da je spoznal Rojca po obrazu, postavi in suknjiču. Pri preiskavah niso nič našli. Tudi pri časopisu Enotnost ni bil pisalni stroj identičen s črkami na letakih. Desetero delavcev in vajencev so zaprli, zasliševali in izročili v zapore deželnega sodišča. Rojc je bil kot zastavonoša glavni obtoženec, od vseh desetih pa danes živi le Miha Erbežnik. Pisec teh vrstic je takrat s sošolcem srečal skupino z zastavo v podvozu na Šmartinski cesti. Hiteli so proti mestu in vzklikali parole. Isti dan so imeli študenti v mestu zborovanje in demonstracije proti rapalski pogodbi. Rojc je bil takrat sojen, kasneje pa je še enkrat bil pred sodiščem v zvezi z Kidričevim procesom. Jeseni 1939 je bil Rojc sopodpisnik znane deklaracije KAJ HOČEMO? za Zvezo delovnega ljudstva Slovenije.

Spričo take revolucionarne energije in volje Rudija Rojca, ne smemo podcenjevati dela, ki ga je opravljal kot politični agitator in organizator. Do aretacije leta 1928 je bil na primer sekretar SKOJ (za njim je prevzel E. Kardelj to dolžnost), bil je pri uredništvu Delavskega obzornika v letih 1935–36 z Leskoškom in Čufarjem ter drugimi, vse do prepovedi. Bil je močno prisoten pri raznih volitvah, taborih, manifestacijah, stavkah in povsod tam, kjer je lahko kot revolucionar pomagal k prebujanju človekove zavesti in kritičnosti. Tovariš Stopar pripoveduje, kako ga je po povratku iz Zagreba (tja je bežal pred nasiljem ljubljanske policije) Rojc povezal v Delavsko-kmetško gibanje, takratno ljudsko fronto proti fašizmu. Ž. ženo Anico (roj. Zupančič iz Šmartna pri Ljubljani, delavko v Saturnusu) sta dolgo in izdatno pomagala pri zbiranju Rdeče pomoči, brez katere ne bi mogel marsikateri revolucionar ali njihove družine obstajati.

Slikarski in kiparski začetki Rojca segajo najbrž v bližino tridesetih let. Prve nasvete mu je nudil Ciril Abram, ki je obiskoval

Rudi Rojc: Šivilja, risba-svinčnik. Last Moderne galerije v Ljubljani

kiparsko šolo Franceta Kralja in je stanoval v sosednji Ciglarjevi ulici v Mostah. Rojc je imel skromno podstrešno sobico s kuhinjo v stanovanjski kasarni tik ob progi nasproti kemične tovarne in Saturnusa. Njuno stanovanje je bilo vselej čisto in vzorno urejeno in pogostokrat nas je presenetilo kako novo delo na steni ali mala plastika oziroma relief na okenski polici. Z Anico sta bila redno naročena na napredne časopise in bila vesela vsake odkrite resnice, ki je bila natisnjena. Večkrat je tudi Rudi napisal članek in tako tiskanje je posebej spravil. Na mizi je bila vedno prisotna knjiga ali dve. Vedeli smo, da veliko in s srcem bereta ter da posegata po dobrem branju. Likovne knjige smo si izposojali v knjižnicah ali pri petičnih ljudeh. Denarja zanje sami nismo zmogli. Dosti, zlasti naprednih likovnikov smo spoznali v koledarjih Cankarjeve družbe. Ti so nam predočevali tako življenje kot smo ga sami živeli in ne tako kot so ga upodabljali nekateri domači špekulativni »mojstri«, ki so bili gluhi do družbenih in političnih procesov. Kmalu je prodrlo k nam pogumno delovanje hrvaške likovne skupine ZEMLJA, iskali smo in si posojali zemljaške reprodukcije ali kataloge. Pravo predstavo, kako lahko likovnik razredno in borbeno gleda na svojo okolico pa smo našli v zbirki risb Krste Hegedušića »Podravskega motiva«

s predgovorom M. Krleže. Nekje smo našli za nas dragoceni Hegedušićev stavek: »Moje srce pripada delavskemu in kmetskemu razredu, moje delo pa narodu, ki je zatiran in zunaj zakona«. Ali niso te pogumne besede prav tako veljale za nas Slovence? Prizadevali smo se, da bi zemljaši pokazali svoja dela tudi v Ljubljani, vendar jih je policija 1935 razgnala. V naš Jakopičev paviljon je prišla le zbirka bolgarskih »Novih hudožnikov«, ki so imeli doma podoben program kot Zemlja. Morali bi sodelovati na poslednji zemljaški razstavi v Zagrebu, ki pa je bila policijsko zapečatena. Po vsem tem smo ugibali in načrtovali, kako bi tudi pri nas ustanovili socialistično likovno skupino, ki bi osveščala in budila gledalce tako kot Zemlja. Ta misel je tudi Rojca močno ogrela, vendar smo jo uresničili šele leta 1938 nekateri Hegedušićevi študenti — Slovenci na Likovni akademiji. Ustanovili smo GRUDO z zemljaškim programom, vse izkušnje, nasvete in strokovno vodstvo pa nam je nudil Hegedušić. Kot je vodil naš učitelj kmetsko likovno šolo v podravskih Hlebinah, tako smo želeli grudaši zbrati medse predvsem samouke-delavce, ki niso imeli sredstev in priložnosti za likovno izobrazbo. Medse smo prvega pritegnili Rojca in zopet mu je nudil Abram pomoč pri modeliranju, jaz pa pri risanju in slikanju.

Rudi Rojc: Delavec, risba-svinčnik

Tako je pričelo Rojčevo novo obdobje likovnega dela. Ker je za njim ohranjenih komaj šest risb in en relief Cankarja, bi skušal opisati, kaj je delal in v kakšno motiviko smo ga uvajali. Rojca so dotlej zanimali portreti Cankarja, Gorkega, Marxa, Beethovna in Prešerna. Nekatere je zrisal in modeliral ter odlil v mavec ali aluminij (relief ali polna plastika). V risbi s svinčnikom ali tušem je rad risal delavca z zastavo na barikadah, Hlapca Jerneja, kovača pri nakovalu, brezposelnega proletarca, sejalca, brezdomno mater z otrokom in podobne socialne motive. Z barvami se je lotil le v nekaj primerih. Spomnim se slike v olju, ki je v ekspresivnih barvah predstavljala kemično tovarno v Mostah in juriš na dobrdobski fronti. Prva slika je bila tovarna v opečni barvi in s temnim nebom, druga pa je predstavljala silhuetno dva nasprotna vojaka v spopadu na nož z ognjenim ozadjem. Obe sliki sta delovali dokaj dramatično in sugestivno. Iz opisanega vidimo, da je imel Rojč čvrsto zbrane motive, ki jih je doživel bodisi sam ali pa iz svojega okolja. Drugače je bilo v hlebinkem krožku, kjer so vsi hoteli bežati v slikanje rož in sadja in jih je Hegedušič usmerjal v slikanje realnega življenja. Edina izjema je bil kmet Mirko Virius, ki je preživel revolucijo v Rusiji in je v domači vasi Djelekovac bil med uporniki, ki so dvignili vstajo vsega okoliša. Viriusove slike so globoko angažirane in še danes imajo največjo vrednost med tako imenovanimi naivci (Virusa so ustaši med vojno umorili v zemunskem taborišču). Ena ohranjena Rojčeva risba je podobna Viriusovi sliki berača. Videz je, da je ta samouk-kmet najbolj pretresel Rojca in sta si bila po gledanju na življenje dokaj sorodna, ker ju je oba izoblikovala borba in razredno gledanje na probleme, v tem primeru tudi likovne.

Pretežna večina v poplavi današnjega navignega slikarstva oblikuje romantiko, lepe spomine, sončne vtise, idile vseh letnih časov, torej brezkonfliktno slikarstvo za malomeščansko družbo. Tak svet hoče današnja nemirna pa obenem dolgočasna potrošni-

ška družba. Zato so taka dela integrirali v veliko mednarodno trgovino in kupčijski gon naših vodilnih likovnih menežerjev žanje približno dve desetletji veliko konjunkturo. Taka neodgovorna likovna politika je zapustila pri nas tolikšne recidive, da so poštena merila docela obledela in jemljejo vrednost dobremu delu. Isti agenti včasih vodijo galerije in obenem kupčujejo s kulturo na stopnji sejmišča.

Vidimo, razen zelo redkih izjem, da se je tako imenovano naivno slikarstvo med dvema vojnama povsem drugače oblikovalo in razvijalo. Samouki so bili ne samo likovno, ampak tudi nazorsko in moralno vzgajani daleč od vsakega stremušstva po kupčijah. Iz zgoraj opisanega Rojčevega življenja imamo priložnost primerjave in vrednotenja.

Kot drugi grudaši tudi Rudi Rojč ni doživel razstave te skupine. Nanjo se je dolgo in vestno ter z veseljem pripravljaj. Vojna je preprečila, da bi se predstavili javnosti. Grudaši so pričeli padati kot talci, partizani in odganjali so jih v zapore in taborišča. Rojč se po vojni ni več vrnil med nas. Bil je že leta 1941 med prvimi partizani. Po nekaj mesecih se je po dolžnosti in deloma zaradi bolezni vrnil v Ljubljano. Ko je hotel leta 1942 ponovno v hribe, ga je na kolodvoru spoznal detektiv a posrečilo se mu je uteči. Šele ob razsulu leta 1943 sta z ženo odšla iz Ljubljane, pustila sina-dojenčka Rudija kot ilegalčka pri dobrih ljudeh. Zunaj mesta sta se z Anico razšla in se nikoli več videla. Po povratku je žena dobila skromno službo kurirke in čistilke pri Kontrolni komisiji. Odšla je v invalidski pokoj in živela s sinom Rudijem do leta 1964, ko je po hudi bolezni za vedno odšla od nas. Štiri leta kasneje smo odprli prvo razstavo Grude. S pokojno Anico, s sinom in prijatelji je bilo zaman dolgotrajno iskanje za Rojčevimi deli. Risba »Šivilja« iz leta 1939 je v stalni zbirki Moderne galerije v Ljubljani. V napovedani monografiji GRUDE bodo objavljena natisnjena vsa ohranjena dela in tako rešen drobci spomina na skromnega in zglednega revolucionarja.

Slavko Rupel

Han Suyin: Mao Ce Tung

Belgijsko-kitajska pisateljica Han Suyin, s pravim imenom Elisabeth Comber, slovenskim bralcem ni neznana. Koprška založba Lipa je lani izdala dve njeni knjigi od treh, ki sestavljajo trilogijo. Knjigi *Ranjeno drevo* in *Umrli cvet* predstavljata avtobiografsko pričevanje pisateljice o njenem rodu in njeni kitajski ter deloma tudi belgijski domovini. Pisateljica, ki je namreč hči belgijske matere in kitajskega očeta, je trilogijo posvetila deloma zgodovini svoje kitajske domovine, deloma pa je prikazala njene ljudi, čeprav se seveda ni mogla izogniti tudi materini domovini. Toda obe omenjeni knjigi, pričakujemo pa še tretjo, sta zato predvsem dragoceno pričevanje o Kitajski, ki jo pisateljica vendarle šteje za svojo pravo domovino. Zato nas ne preseneča, če je ista pisateljica nedavno napisala tudi knjigo o kitajskem voditelju Mao Ce Tungu in da je z njo v svetu vzbudila veliko zanimanje. Ne samo zaradi tega, ker v tej knjigi prikazuje del sodobne kitajske zgodovine, temveč tudi zato, ker je v njej osvetlila osebnost kitajskega voditelja, torej človeka, o katerem je bilo sicer napisanih že veliko knjig, ki pa še vedno predstavlja neko skrivnostno, če že ne legendarno osebnost.

Pisateljica je sama, kot piše v svojem uvodu, zbirala gradivo za svojo knjigo vrsto let. Vodila je razgovore s številnimi ljudmi, tudi najpomembnejšimi voditelji današnje Kitajske. Tako je napisala knjigo, ki temelji na podatkih iz prve roke, vsekakor pa na preverjenih dejstvih in ocenah. Zato smemo njenemu pričevanju verjeti in njeni knjigi priznati pečat resničnosti. Glede na to, da pisateljica vseskozi izraža ljubezen do Ki-

tajske in spoštovanje do njenega današnjega voditelja, polno odobravo kitajsko revolucijo in njeno pot v socializem, smemo biti tudi prepričani, da gre za stvarno in zanesljivo knjigo o Mao Ce Tungu. Slovenski bralec, ki bo prebiral to obsežno pričevanje, bo zato vsekakor obogaten odložil knjigo in na koncu lahko priznal, da o Kitajski in njeni revoluciji ve precej več. Da pa ve tudi vsaj malo več o Mao Ce Tungu. Tako lahko rečemo, da je knjiga, ki jo je avtorica posvetila kitajskemu voditelju ne samo knjiga o njem, temveč tudi knjiga o sodobni Kitajski, čeprav je osebnost velikega voditelja vseskozi pričujoča.

Ob slovenski izdaji knjige (slovenski prevod je oskrbel Branko Vrčon), seveda težko ocenjujemo vrednost in pomen tega dela. Lahko smo zadovoljni, da je založba Lipa, ki je to knjigo izdala, to delo tako kmalu uvrstila v svoj program, saj je knjiga v originalu izšla komaj pred dobrim letom. Ob pomanjkanju drugih del, za katere je slovenski bralec prikrajšan, medtem ko drugi narodi razpolagajo z obširno tovrstno literaturo dobre in slabe kvalitete, pa je seveda težko soditi o tem, kakšna je knjiga pisateljice Han Suyin v primerjavi z drugimi podobnimi deli, koliko je njeno pričevanje pristno in njene sodbe zanesljive. Zato pač smemo zaupati vodstvu založbe, zanesti pa se smemo tudi na ime pisateljice. Vsekakor pa bo knjiga bistveno dopolnila naše znanje o Kitajski in o Mao Ce Tungu, pa čeprav nas bodo včasih le prevzeli dvomi in čeprav bi včasih želeli bolj otipljivo napisano pričevanje kot ga skozi svojo obsežno pripoved nudi bralcu pisateljica.

Iztok Ilich

Ernest Gann: Usoda je lovec

Sodobni ameriški pisatelj — znan predvsem po knjigah »Objestnost in domišljavost« ter »Somrak bogov« — in do nedavnega tudi civilni pilot, Ernest Gann je pričujoče delo zasnoval v obliki dokumentarnega retrospektivnega romana, v katerem so očitne tudi številne avtobiografske poteze. V knjigi Usoda je lovec nam pisatelj v prvi osebi pripoveduje o razmeroma le malo znanih epizodah iz življenja in delovanja komercialnih pilotov ob koncu druge svetovne vojne. Njegovi junaki so namreč mladi možje in fantje, prostovoljni civilni piloti, ki so zadnja leta vojne leteli z neoboroženimi, počasnimi transportnimi letali iz severovzhodne Kanade na Grenlandijo in Islandijo, hkrati pa po drugi strani tudi v Južno Ameriko, pa v Afriko, Indijo in celo do Kitajske. Svoje tvegano delo so ti pogumni ljudje torej opravljali pravzaprav ob robu vojnih dogodkov, a se lahko bralec kljub temu kaj kmalu prepriča o izredni pomembnosti njihovega poslanstva.

Ceprav Gann potemtakem ne popisuje zmagovitih in napetih letalskih bitk ali množičnih bombniških operacij, pa zanimive podrobnosti o veliki poklicni odgovornosti teh ljudi in avtorjevo večje pero zagotavlja izredno napetost pripovedi, ki ne popusti vse do zadnjih strani, ko sklene pisatelj nekaj obračun s sabo in s svojo življenjsko potjo. In pokaže se, kako so lahko tudi na videz nepomembne podrobnosti v tehniki pilotiranja, ki so se jih ti ljudje učili še

v mirnem času, ko so prevažali pošto in potnike, kdaj izkažejo kot usodno pomembne izkušnje, ki rešujejo življenja in tovor — kar vse je veliko pripomoglo tudi k še vedno premalo cenjeni zmagi na polarnem bojišču. Kajti za pisatelja Ganna je življenje pilotov, ki ga je seveda iz lastnih izkušenj poznal do potankosti, neke vrste zagrizena in negotova vojna, nenapovedana vojna usodi, ki neprestano preganja pilote in je zato njihov lovec.

Usoda je lovec je vsekakor roman, ki ga odlikuje tako enkratna človečnost avtorjevega sporočila kakor tudi njegova izbrušena tehnika pisanja ter izvirna tematika z nevsakdanjimi junaki in nenavadnimi pogoji, v katerih so delali, ki o njih vemo razmeroma le malo. Skratka, knjiga, ki po vsej pravici že sodi med najboljša klasična dela svetovne dokumentarne letalske beletristike, delo, ki ga prevajajo in berejo po domala vsem svetu — in bo brez dvoma našlo navdušene bralce tudi pri nas.

Roman Usoda je lovec sta prevedla Branko Perko in Vilko Novak. Knjigo, ki sodi v zbirko »Ti vražji fantje v letelih škatlah« (založba Mladinska knjiga), je učinkovito opremil Julijan Miklavčič, oblikoval in tehnično uredil pa jo je Borut Kovše. Kot zanimivost naj še dodamo, da je knjiga opremljena z vrsto dokumentarnih fotografij in obogatena s številnimi tehniškimi podatki za najbolj znana transportna in potniška letala iz štiridesetih in petdesetih let.

Slavko Rupel

Dve knjigi o Leninu

Ob petdesetletnici Leninove smrti je Cankarjeva založba izdala dvojce del posvečenih Leninu. Gre sicer za dvojce različnih del. Za knjigo Leninovih spisov o nacionalnem vprašanju in za knjigo o Leninu.

Knjiga z naslovom V. I. Lenin IZBRANI SPISI O NACIONALNEM VPRAŠANJU, je zbornik razprav, člankov in napotkov Lenina, posvečenih nacionalnemu problemu, ne samo v Sovjetski zvezi temveč na sploh. Lenin se je z nacionalnim vprašanjem ukvarjal v dveh obdobjih. Najprej med prvo svetovno vojno, nekako v letih 1914—1916. Takrat je

preučeval zlasti nacionalno vprašanje v avstroogrski monarhiji. Drugič pa se je s tem vprašanjem ukvarjal po Oktobrski revoluciji, ob nastajanju sovjetskih nacionalnih republik. Medtem ko je v spisih iz prvega obdobja Leninovega ukvarjanja z nacionalnim vprašanjem zapopadeno teoretično bistvo, pa so v drugih spisih iz povojnega obdobja izražena dodatna in nova načela, ki so razvijala Leninove poglede spričo svežih pojavov in pretresov v družbi. Lenin splošno in v naprej ni razpolagal z izdelano teorijo. V njegovih spisih lahko vidimo, kako je po-

stopoma nastajal nacionalni program bolj-ševizma in Tretje komunistične internacionale. Če vemo, da je Lenina privedla doslednost v preučevanju nacionalnega problema k naslednjemu strnjenemu prikazu pglavitnih načel: »Popolna enakopravnost narodov; pravica narodov do samoodločbe; združitev delavcev vseh narodov;« potem je razumljivo, da so ta Leninova načela ostala aktualna do današnjega časa. Če k temu dodamo Leninove misli, da se bodo jutrišnji dan zdramili že prebujeni narodi, ki jih zatira imperializem in da se bo začel odločilni, dolgotrajni in težki boj za njihovo osvoboditev, potem je pomembnost Leninovih misli, izraženih v spisih o nacionalnem vprašanju, seveda še vse pomembnejša.

Po obsegu vsebuje sedanja izdaja približno eno tretjino tega, kar je Lenin napisal o tem problemu. V vsebinskem pogledu pa knjiga prinaša v izboru najboljše od tega, kar je Lenin napisal o nacionalnem vprašanju. In ker gre za temeljna načela komunistične partije glede nacionalnega vprašanja, lahko govorimo o pomembni izdaji, močno aktualni tudi za današnji čas. Zlasti še ker prejšnjih slovenskih izdaj teh spisov ni mogoče več dobiti na knjižnem trgu. Knjigi daje seveda še posebno težo predgovor urednika Franceta Klopčiča; Ciril Štukelj, Dušan Kermavner in Franček Šafar pa so kvalitetno opravili svojo prevajalsko nalogo. Tudi oprema Andreja Kovačiča je okusna in primerna.

Spričo aktualnosti in pomembnosti Leninovih spisov, posvečenih nacionalnemu vprašanju, utegne biti druga knjiga za širši krog bralcev manj zanimiva. Čeprav gre za delo o Leninu, ki je nastalo v letu Leninove smrti, leta 1924. Gre za esej, za portretno študijo madžarskega filozofa, esejista, marksistične-

ga estetika Gyorgyja Lukacsa s preprostim naslovom LENIN. Čeprav je minilo petdeset let od nastanka te študije in gre za sorazmeroma mladostno delo avtorja, za delo, ki je bilo deležno tudi kritike in tudi samokritike, pa gre vendar za kvalitetno stvaritev, ki je po sodbi vseh vredna, da se z njo seznanijo tudi slovenski bralci in preučevalci Leninove osebnosti. Kritiki sodijo, da sicer to Lukacsevo delo ne dosega vrednosti drugih filozofskih spisov istega avtorja, da pa je Lukacseva misel vseeno prodorna in še vedno sveža. Spisu manjka filozofska dimenzija Lenina kot je avtor sam priznal, ko je v svojem dodatnem uvodu leta 1967 zapisal, da njegovemu delu manjka teoretsko globoka in široko zasnovana utemeljitev, pa tudi podoba Lenina kot človeka. Pa je vendar vseeno pomembno, kako je Lukacs ugotovil, da je bil Lenin edini voditelj, ki je znal Marxovo teoretično misel spremeniti v prakso; da je, kot pravi izdajatelj slovenske izdaje, znal Lenin praktično bistvo novega svetovnega nazora — marksizma — spremeniti v delujočo obliko zgodovinske resničnosti.

Lukacsevo mladostno delo s portretno študijo Lenina prihaja med slovenske bralce precej pozno. Najbrž vseeno ne prepozno, kajti ne glede na dognanost dela, njegove dobre strani in pomanjkljivosti je zanimivo, kako so sodobniki gledali na Lenina in njegovo delo. Slovenski prevod je oskrbel France Jerman, ki je seveda izdajo opremil tudi z avtorjevo sklepno besedo, napisano pred sedmimi leti.

Tudi to knjigo je Cankarjeva založba lepo opremila. Sicer pa ista založba pripravlja za letos še dve knjigi Leninovih del, ki jih je bilo premalo na slovenskem knjižnem trgu.

Janko Poljanec

Pierre Clostermann: Veliki cirkus

Veliki cirkus, živa avtobiografska knjiga znanega francoskega letalca (danes uspešnega poslovnega moža), ki je po vojaškem zlo- mu svoje domovine nadaljeval boj v vrstah britanske RAF, in postal celo eden njenih najboljših lovskih pilotov, našim bralcem ni več neznana. Bila je celo eno prvih pomembnejših memoarskih del, ki so obravnavala zračne boje med zadnjo vojno. Pozneje je izšla sicer še domala nepregledna vrsta podobnih knjig, vendar sodi Veliki cirkus tudi danes med najboljša in najbolj priljubljena

tovrstna dela. In to največ zato, ker vsebuje nekaj, kar lahko pogrešamo celo pri mnogih umetninah: iskrenost in poštenost — tudi do premaganih sovražnikov.

V tem pogledu nas pisec včasih kar preseneča, saj jih je bilo le malo pripravljenih pokloniti sovražnim letalcem toliko priznanj kot prav Clostermann, čeprav so s plamenčnega neba dan za dnem vse do konca bojev strmoglavljali v smrt tudi njegovi najboljši tovariši. Ponekod nam Veliki cirkus pričara vojno v zraku tudi kot nenavadno,

skoraj brezosebno igro med nebom in zemljo, a vendar nikoli povsem ne zabriše tihe groze, ki spremlja v to na videz igrivo tekmovanje strojev uklenjenega človeka. Vsak dan, vsak hip lahko pričakuje človeški organizem v takem divjem vrtincu smrti, to dokončno prelomnico, ki se ji lahko postavlja po robu z enim samim orožjem: s strahom.

Zato bo v bistvu globoko človeško sporočilo Velikega cirkusa oziroma njegovega avtorja dobro razumel vsakdo, ki mu je v življenje kanila grenka kaplja vojnega trpljenja. Vsaj toliko, če ne še več, pa bo ta pretresljiva knjiga lahko povedala mlajšemu rodu bralcev, tistim, ki hrepenijo po nedosegljivih višinah in velikih, pogumnih dejanjih, a hkrati vse preradi pozabljajo na drugo, manj

svetlo plat plavanja med oblaki — kadar iz teh oblakov preži tudi smrt. Kajti letalstvo, zlasti v vojnem času, kakor ugotavlja znameniti pilot in velik človek Pierre Clostermann, ne zahteva le poguma, marveč tudi etiko.

Knjiga je obogatena s številnimi statističnimi podatki, dokumentarnimi fotografijami in drugimi dragocenimi informacijami o vseh britanskih, ameriških in nemških letalih, ki jih bralec sicer sreča v teh Clostermannovih spominih na zadnja tri leta vojne v zraku. Delo je izšlo v zbirki »Ti vražji fantje v letečih škatlah« pri založbi Mladinska knjiga, prevedel ga je Zoran Jerin, opremil Julijan Miklavčič, oblikoval in tehnično uredil pa Borut Kovše.

Prejeli smo v oceno

Karel GRABELJSEK: *Velika vera*. Izbral Milko Stolf. Izbor dopolnil, spremno besedo in opombe napisal Jože Šifrer. Izšlo kot 138. zvezek knjižnice Kondor. Oblikovala in tehnično uredila Dunja Furlan. Izdala Mladinska knjiga. V Ljubljani 1974.

Branko ŠÖMEN: *Razpadanje*. Pesmi. Zbirka Nova slovenska knjiga. Opremil in oblikoval Aco Mavec. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1973.

Jurij DALMATIN: *Jezus Sirah*. Knjižna zbirka Monumenta Literarum Slovenicarum. Faksimile izdaje iz leta 1575. Prva v Ljubljani tiskana slovenska knjiga. Spremno besedo napisal Branko Reisp. Izdala Mladinska knjiga. V Ljubljani 1973.

Djordje RADENKOVIĆ: *Državniki naših dni*. Prevedla iz srbohrvaščine Meta Sever. Opremila in tehnično uredila Edita Kobe. Založila Mladinska knjiga. V Ljubljani 1973.

Vinko TRINKAUS: *Brigade s hribov*. Opremila ing. arh. Nadja Furlan. Izdal in založil zavod Borec. V Ljubljani 1973.

Srečko VILHAR-Albert KLUN: *Po poteh sardincev*. Založila Partizanska knjiga in Osrednji odbor prekomorskih brigad. Tehnično uredil Ferdo Fischer. V Ljubljani 1973.

Milan GUČEK: *Serčerjeva brigada*. Knjižnica NOV in POS 6/1. Opremil Vladimir Lakovič. Tehnično uredil Jože Čertalič. Založila Partizanska knjiga. V Ljubljani 1973.

POPRAVEK

V letošnji prvi številki Borca, na strani 57, je bila pomotoma objavljena fotografija avtorja prispevka Petra Brajovića, namesto fotografije načelnika Glavnega štaba NOV in PO Slovenije Milovana Šaranovića, o katerem govori Brajovićev prispevek. Fotografijo Milovana Šaranovića smo že objavili v Borcu 10/1972, na strani 519, zato ne kaže, da bi jo ponovno objavljali. Avtor in drugi prizadeti naj nam pomoto oprostite!